No. ४४०८

Title कुण्ड मण्डन विवरणम्

Author ०

Extent ३४ Age १८४६

Subject धर्मशास्त्रं

कुण्डमण्डनविवरणम्

५५०८

पुस्तकमिदं
स्वीन कैटलोग पुस्तके
न लब्धं

नं. ४००८

ष्टं पंचदर्शितं। ननु आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुत्या सकलवैदिकधुरीणानामात्मज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थापवर्गसु
खोपायात्मानात्मविचार एव श्रेयस्कर इति किमुत कर्मजितो लोकः क्षीयते इत्यादिश्रुत्या धूमार्चिरादिमार्गप्रदर्शनेन च क्षुद्रफलको यमारंभ इति चेदुच्य
ते येपि नित्यसुखाभिव्यक्तिं येपि दुःखध्वंसं वा अपि घानिवृत्तिं वा लिंगशरीरपलं वा अपवर्गमाहुस्तेषामपि शरीरपरिग्रहाभावे अवाद एव। एतद्विरूढ्या सक्रवात्स्या
यनस्य तेषु हर्षवर्धिकामिनीमीविमोक्ष एवापवर्ग इति तस्याः काममूलत्वेनाप्रामाण्यत्वेन निष्प्रयोजनाधिकरणन्यायेन श्रुत्यकल्पनात्। अतः सर्ववा
दिसंमतमिदमेवापवर्गलक्षणं कर्कीर्यं रूढात्तत्र शुभाशुभकर्मोपभोगनिमित्तेनैरंतर्येण प्राणिनां शरीरपरिग्रहाभावो ऽपवर्ग इति अयं चापवर्गो नि
बंधकाम्यवर्जनान्नित्यानुष्ठानात् आजायते नतरथा। ननु बिंबविदमयुक्तं कर्मणां तावत् कर्मणा चितः लोक इति फलांतरे विधानेन मरणकांक्षत्वात्तस्तु
तएतरेव प्रवव्राजिनो लोकमीप्संतः प्रव्रजंति न कर्मणा न प्रजया नास्त्यकृतः कृतेनेत्यादिश्रुति सहस्रैर्मुमुक्षोः कर्मणां त्यागविधानात्। अतो न
कर्मसाध्यत्वमिति चेत्सत्यं। तथापि कर्मणां विविदिषावाक्येन मोक्षोपायज्ञानात्। तथाहि यथाश्वमेधेन जिगमिषोस्तत्र गमनफले ग्रामसंयोगे ऽश्वो
पादानं तथा तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेनेनापवर्गोद्देशेन तृतीयाश्रुत्या कर्मणां संयोगपृथक्त्वाधिकरणन्याये
नत्वात् ज्ञानप्रयोगांतरानुपादानात् मुक्तेः कर्मसाध्यत्वं। न च यच्छ्रुत्या इच्छावेदनयोरन्यतरस्याभावात्तस्यान्न मुक्तेरिति वाच्यं तयोः पुरुषार्थत्वा
त्। विधिश्रुत्या पुरुषार्थस्यैव भावात्वाद् श्रुत्यपेक्षया तस्या बलीयस्त्वात् तत्र कथं कर्मणां मोक्षः साध्यत इत्यपेक्षायां पूर्वोक्तोपभोगाभावद्वारे
णेति संक्षेपसंग्रहः। अस्ति चात्मज्ञानस्यापि परंपरयोपयोगः। अस्तु वा आत्मज्ञानस्यापि मुक्तिव्यापारत्वं व्यापारस्तु न ज्ञानमतेन्यति तज्जन्यजनकीभावः। त
च नित्यकर्मणो वेति संक्षेपः। ननु तथापि धर्मपुराणान्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश इत्यादिवाक्यैः प्रमाण
त्वेनोपक्रान्तानां सदाचारसहितानामेषामभ्यसनीयत्वे तैरेव प्रतिपादितानामेव कर्मणामनुष्ठेयता प्रसिद्धेः तद्भिन्नश्रव्यादिग्रंथानामभिधानस्य तध
र्मे प्रामाण्यमिति चेन्न। इदानीतनानामपि माधवप्रभृतीनां मन्वादिवद्देशानामेव धर्मे प्रामाण्यमभ्युपगन्तृणामन्यत्वेशाकावेवैलक्षिण्यतपातक्षपणी
तानां श्रुतिस्मृत्यविरुद्धानां कालमाधवादिनिबंधानां व्याख्याग्रंथानां चक्रचिरकोत्तरितं घृतरितं च सदाचाराधिकरणन्यायेन धर्मे प्रामाण्यं निर्विवादं।

२

आचारस्यैकस्य तत्तिं ज्ञात्वा स्मृते श्रुतिकल्पनमित्युक्तेः सदाचारस्यापि प्रामाण्यत्वस्वीकारात् किमुत तत्प्रणीतग्रन्थानां। इत्थं ते हि प्राक्तनस्यास्य कल्पसूत्रप्रणीतः स
वोप्यर्थः तेन कल्पोपजीव्यप्रामाण्यस्यास्य क्वचित्स्पष्टस्पष्टत्वं सर्वेदमूलत्वं क्वचित्स्मृत्यन्तरस्य वेदमूलत्वं चावश्यमभ्युपेयं। नैवमस्य प्रणयनं तथापि निरर्थकमेवेति वा
च्यं अत्र कारिकाकृतो नाभिवेहापि नानाशाखासमधिगम्यानेककल्पसूत्रोपायस्थितानेककर्मोपसंहृत्य एकत्र हि कल्पानामंगप्रधानकर्मणां तत्तद्धर्माणां च विप्रकीर्णत्वा
ल्लसपुरुषैरल्पमत्यासुखेन वोद्धुमशक्यत्वात् सरमकरणाय सर्वसंग्रहाख्यीयमारंभः स्यादित्यत। ननु स्वाध्यायविधुसापि नाध्ययनविधेरुपादेयत्वाध्ययगतस्यैक
त्वस्य विवक्षितत्वेन स्वपूर्वजपरिगृहीतस्य वेदावयवभूतैकशाखाध्यायस्याध्ययनशक्तौ पारं येयस्यैकवेदस्य द्वयोस्त्रयाणां वा प्रत्येकं एकैकशाखाध्ययनविषयत्वेन
प्रतिज्ञातानत्वमाः। एवं चेसति अध्ययनस्य दृष्टार्थता स्ववेदावयवभूतैकशाखाध्यायमेवस्वाध्यायशक्तौ पारं पर्यस्यैकवेदं गच्छते। अन्यथा दृष्टार्थताप्रसंगः स्यात्। तथा
कल्पसूत्राणामपि वेदांगत्वेनाध्ययनं स्वाध्यायवद्व्यवच्छितः एवं चानेकसूत्रार्थसंग्रहः किंफलायेति चेत्सत्यं अधिकारिपरत्वे नात्रवैषम्यात्। न चापसंतवद्वनितार्थ
कारिकास्थितिकस्समारणत्वात्कथमेतदिति वाच्यं। इत्यधिकरणन्यायेनास्यापि स्तुवचत्वात्। तदुक्तं। नत्सिद्धिर्जातिसारूप्यप्रशंसालिंगभमेतः। षड्भिः सर्वत्र शब्दा
नां गौणी वृत्तिः प्रकल्प्यत इति। यद्वा सांकांस्यस्यान्यतः परस्ताय शाखांतराधिकरणन्यायमूलकोयं संग्रह इति॥१॥ अवांतरप्रकरणान्याह तत्रेति। अधि

तत्राधिकारकालादिप्रथमं प्रतिपाद्यते सूत्रांतरमतं वक्ष्ये सोपयोजं क्वचित्क्वचित् प्रसंगादग्निहोत्रेष्टिपश्वाधानोपयोगियत् ६
तत्रापि लेशतः किंचित्प्रवक्ष्ये तत्र तत्र च ३ अधिकारास्त्रिधा नित्यकाम्यनैमित्तिकत्वतः तेच श्रौतार्थवादोत्थकल्प्यत्वेन त्रिधा पुनः ४

कारो नाम कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं। अधिफले मस्तः उपरि क्रियते ऽनेनेत्यधिकार इति वा समस्ततः। तत्र सोमप्रयोगे प्रथमं अधिकारः। कस्मिन्कर्मणि कस्या
धिकार इति निरूपणं। कालो वसंतादिः स च कालदोषोधिकारस्य हानिं वितनुते क्वचित्स्यादिना वक्ष्यति। आदिपदात्पत्यादिनिरूपणं। प्रथमं प्रथ
रिच्छेद इति यावत् प्रतिपाद्यते ऽच्यते। तथा सोमयागप्रतिसूत्रांतरमतं सूत्रांतराणि बोधायनादीनि तेषां मतेन तदुक्तार्थं क्वचित्क्वचित्सोकांक्षादिस्थले
प्रतिपाद्यते वीप्साकरणमनियमप्रदर्शनार्थं। २। प्रतिज्ञापो माह। प्रसंगादिति प्रसंगात् प्रसंगसंगत्या अग्निहोत्रेतन्नामकं कर्म होमविशेषः। इष्टिर्द
र्शपूर्णमासाग्रयणेष्ट्यादिः पशुरग्नीषोमीयादिः। आधानं। एतेषु उपयोगि यत् देशकालद्रव्यप्रतिनिध्यादि तत्प्रवक्ष्ये एतदृषिन साकल्येनेत्याह तत्रापीति
लेशतः संक्षेपेण सार्वविभक्तिकस्तसिः। नानुक्रमेणापीत्याह। तत्र तत्रेति तस्मिंस्तस्मिन्प्रसंगे॥३॥ तत्र प्रथमोद्दिष्टमधिकारं दर्शयति॥ अधिकार इति॥ क
र्मणां त्रैविध्यादधिकारस्यापि त्रैविध्यमिति भावः। नित्याग्निहोत्रलक्षणानि वक्ष्यं तेपुनस्ते अधिकाराः श्रौतार्थवादकल्प्यत्वेन त्रिविधा भवंति। एतदुक्तं
भवति। सोयं चरहनि वपेदित्यादिः श्रौताधिकारविधिः। प्रतितिष्ठंति ह वा य एता रात्रीरुपयंतीत्यादिरर्थवादिकेधिकारः। विश्वजिता यजेतेत्यादौ कल्प्याधिकार

रा०म०
२

अथ पितृयज्ञेऽधिकारचिंतां तदर्थमिदं विचार्यते। किं पितृयज्ञो दर्शांग उत नेति। तत्र मतभेदेनोभयमपि सिद्धं तत्॥ पितृयज्ञस्य चेति। पितृयज्ञ इति अस्य परा स्वाङ्कर्मनामा साङ्गत्वं दर्शांगत्वं कात्या-
यनोपि। प्रकरणात् काललिंगानुग्रहवचनानाहिताग्नेरपि पितृभ्योऽनुगमितिः एवं पुस्तकसूत्रेणानेनांगत्वमाह श्रुतेरितिहितोपंचमीयं। एवं पितृभ्यो निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत इति श्रु-
तिः। कात्यायनस्तु अंगत्वाऽसमभिव्याहारादिति सिद्धं तमाह॥ ५॥ एवमंगत्वपक्षे आधानं पितृयज्ञयोरधिकारस्याधर्म्यार्थमाह आधानमिति। आधानं नित्यमिति याज्ञिकसिद्धान्तः
हविर्यज्ञसंस्थासु पाठात्तु रूपायपयोगित्वात्। चिंतायां याजनेन तु यथाधिकारविनियोगस्याय उनेति नागहीनानामपि अधिकार इति। एवमाधानपितृयज्ञयोर्नित्याधिकारं मुक्त्वा मतांतरेण
काम्याधिकारमाह। केचिदिति। वार्तिकमते पिंडपितृयज्ञस्यानंगत्वपक्षेण काम्यत्वं ६ मतांतरेण काम्यत्वमाह। आधानस्यापीति॥ वोधायनीये आधानस्य काम्यत्वं ते तेनोभ-
योः काम्याधिकारेऽप्यस्य च ७ अथेदं अपते पौर्णमस्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यादि। वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेति च। तत्र केषुचिन्नित्यकाम्याधिकारः। केषुचित् काम्यनैमि-
त्तिकाधिकारः केषुचिन्नित्याधिकार इत्याह। द्विप्रकारा इति द्वाभ्यां। नित्यकाम्यभेदेन द्वौ प्रकारौ। अन्यान्याधानभिन्नानि कानिचित्। नसर्वाणि। आग्रयणादीनां नैमित्ति-

पितृयज्ञस्य चांगत्वमापस्तंबेन दूषितं साधितं तु भरद्वाजसूत्रभाष्यकृता श्रुतेः ५ आधानं नित्यमेवेष्टं पितृयज्ञोपि तादृशः केचिन्नी
मांसकैः काम्यः पितृयज्ञो निरूपितः ६ आधानस्यापि काम्यत्वं बोधायनमतादिह चेत सर्वकामार्थमाधानमिति तेन निरूपितं ७ द्विप्रकाराधि
काराणि कर्माण्यन्यानि कानिचित् ज्योतिष्टोमो निरूढपशुबन्धः सौत्रामणी तथा ८ चातुर्मास्यानि दर्शश्च पौर्णमासोऽग्निहोत्रकं वाजपेय
इत्येते स्वनित्याः काम्या इति द्विधा ९ ज्योतिष्टोमस्य चैवाग्निष्टोमसंस्थस्य नित्यता अथ वोक्थ्यादिसंस्थस्यापीष्टं त्वन्ये तु नित्यतां १०
ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादावृत्तिः प्रतिवत्सरं अथवा सकृदेवस्यान्नित्याधानकमिवेत ११ ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ ॥

ककाम्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् तान्येवाह ज्योतिष्टोम इति। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत स्वाराज्यकामो वाजपेयेन यजेतेत्यादि तत्तद्वाक्येषु फलश्रवणा-
दिति भावः ९ ज्योतिष्टोमे नित्यकाम्यत्वे विशेषमाह। ज्योतिष्टोमस्य चेति। अग्निष्टोमः सामविशेषः समाप्तौ यस्य सोऽग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमः स नित्यः
अन्येत्वग्निष्टोमादयो नित्याः काम्या इति यावत्। मतांतराश्रयेणाह। अथवेति। उक्थ्यादीनामपि संस्थासु पाठान्नित्यतेति भावः १० वसंते वसंते तिवीप्सा श्रव(ण)
नित्यत्व निमित्तकत्वाच्च ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वं कामनाधीनत्वाच्च काम्यत्वं तत्र नित्यत्वे सोमस्यावृत्तिः सकृत्करणं चेति मतभेदेन पक्षद्वयमाह॥ ज्योतिष्टोम-
स्येति। प्रतिवत्सरं वसंते वसंते प्राप्तव्यमित्यर्थः। अथवा शब्दो विकल्पे। वीप्सा आदरार्था पुरुषसंस्कारत्वेन गौतमस्मृतौ संस्थानां पाठात्तेन नित्यानां सकृदेवा-
नुष्ठानं श्रौतेनाह आधानेति ११ ॥ ॥ ॥

२

काम्येनित्यसिद्धिमाह। काम्यबुध्येति। स्पष्टं १२ क्वचित्कामनिमित्ताभ्यामधिकारस्तत्रोदाहरणमाह। क्वचिदिति। अत्र शरत्कालीनत्वबसन्तागमो निमित्तं तत्र दर्शनं कामः
एवं एवत्रोत्पत्तिर्निमित्तं। एतत्वादिकं कामना। तत्र सकृदनुष्ठानेनोभयसिद्धिः १३ अत्र नैमित्तिकाधिरएवेति एकदेशिमतमाह। केचिदिति। एतत्वान्नवामी आनुषंगिकेफ
लं तत्तु कामनां विनैव सं भवति १४ उद्भिदादिष्वधिकारस्वरूपमाह। अन्य इति उक्तादिभ्योऽन्ये विश्वजिदादयः। सत्रो यागुर्योशात्कौ विश्वजितातिशत्रेशोत्या
दिवाक्यै नैमित्तिकत्वं। अपरे त्वेनयागादयः उपसंहरति इतीति १५ अस्मिन्नर्थे भरद्वाजमतमाह। काम्येति। अशेषाणामिस शेषतेः वैकृतानां विश्वजिदादीनां सं
र्वेषां यागानां नित्यकाम्यत्वं भारद्वाजसूत्राणां अधिकारमखारंरूपनाभिनारयस्तान्नजोयित्वात्तेषां नैमित्तिकत्वमेवेतिभावः। निमित्तमधिकारकमिस्तु

[illegible] काम्यबुध्यापदेत्तानि कर्माणि कुरुते तदा तेनैव नित्यसिद्धिः स्यान्न निस्यार्थापृथक्क्रिया १२ क्वचित्कामनिमित्ता
भ्यां सहिताभ्यामधिक्रिया यथैवाग्रयणा यागे यथाजातेष्टिकर्मणि १३ केचिन्निमित्तमात्रेणोवाधिकारमिहाब्रुवन् एततोऽस्य न्नवाती काम्याभा
वेपिसिध्यते: १४ अन्ये नैमित्तिकाः केचिद्यागाः काम्यास्तथापरे कामनैमित्तिकाः केचिदिति त्रैधं प्रकीर्तितं १५ काम्यता पिहिते मानां विहि
तानामशेषतः नित्यतोक्ता भरद्वाजेनाधिकारमखेविना १६ जायापुरुषसंबंधि निमित्तमधिकारकृत् जीवनादिय थाहि मेशे हदाहा
दियायथा १७ क्वचिदन्यतरस्थेन निमित्तेनोभयोरपि साधारणोधिकारः स्याद्भार्यातिक्रमणेष्टिवत् १८ क्वचिदन्यतरस्थेवाद्वयस्थेवाधिकार
कं यथा मांसाशनेवाक्कर्मणपन्नतमापणे १९ क्वचित्तविकृतत्तसैवचाधिकारोत्तरंभवेत् यथा गोदोहनाद्येषु पशुकामोऽधिकारभाक् २०

तत्रोभयनिष्ठं (१६) अन्यतरनिष्ठं वोभयोरप्यधिकारं जनयतीत्याह जायेति। उभयसंबंधियावज्जीवनं होमाधिकारनिमित्तं तेनैकतरमृतेनाधिकारः। यदा त्व
ग्नेः सेतितत्तदात्तदाहुरपत्नीकोप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचनादग्निहोत्रेऽधिकारः। न तु दर्शपूर्णमासादौ तथा चैवहोरणमावादिति तत्र रले। अन्ये दर्शपूर्णमा
साग्रयणहोमनैमित्तिकेष्टिष्वपि अपत्नीकस्याधिकार इत्याहुः। गेहदाहेपि उभयनिमित्तो पाणिग्रहाद्विसहस्तेकर्मद्रव्यपरिग्रहहेतुचेतिस्मृतेः १७ अन
तरस्थोदाहरणमाह। क्वचिदिति। भार्यासंक्रमेष्टिराहिताग्नेर्द्वितीयपाणिग्रहणोत्तरमाम्नाता इष्टिः। अत्र यद्गतमेव निमित्तमुभयाधिकारकं १८ क्वचिदेक
स्थं द्वयस्थं वा अधिकारकमुदाहरति। क्वचिदिति। मांसाशनादिद्वयस्थमेकस्थं वाव्रात पतिव्रातमस्यापाः प्रयोजनीया इतिभावः १९ प्रधानकर्मणि अधिक
तस्यापि गुणकर्मण्यधिकारोत्तरंभवतीत्याह। क्वचिदिति। गोदोहनेन पशुकामः प्रणयेदिति वचनात् २० ॥ ६॥

रा०म० २

त्रेषु निषेधवाक्येषु निवृत्तेरेव फलत्वात्तस्याश्च तस्याश्च प्रवृत्तं प्रत्येव समार्थत्वात्तस्य वरणगतः शास्त्रतो वा भवति। अतस्तत्प्रत्येव निषेधशास्त्रमधिकारः कुर्वति। न सर्वो
नित्याह। निषेध्येष्विति। विहत्वे चाधिकारितावच्छेदकमिति वक्ष्यति। दर्विहोमादौ मंत्राभावाद्विद्वत्वमव्याप्यमित्यतस्तस्मात्तदर्थमाह मंत्रश्चान्येति २१ यावज्जीवमग्निहोत्रं जु
होति सायं जुहोति अशुचिना कर्म कर्तव्यमुपवासे व्रतावच्छेदकं छेनकर्तव्यमित्यादिवाक्यैः कालशौचादिमज्जीवनेन निमित्तेनाधिकारकमित्याह। होमादाविति। अग्नि
दिपराद्धर्शपूर्णमासादि। द्वितीयादिपदादभुक्तत्वादि। उपसंहरति अग्निहोत्रादिकमिति। अकाले कृतमकृतमिति न्यायेन सिद्धं अकाले कृतस्य पुनः करणं
२२ अशुचित्वादि कृते संदेहस्तदर्थमतां तरेणाभिप्रायेण स्वयं दृष्टमनुपपन्नस्मृति। अज्ञानादिति। अशुचिधनेन ना कर्मि ग त्माधनं ज्ञापाशुद्धं यस्य च तु दृष्टयमि
तिस्मरणात्। चोदितद्रव्यस्ये वाशुचित्वमिति वक्ष्यति। नावृत्तये दिति। कृतस्य पुनः करणं नास्तीति वचनात्। तथा च निदानसूत्रे। अंगमपरिसमाप्ते प्रधाने कृ

निषेध्येषु प्रवृत्तः सन्निषेध्येष्वविकारवान् मंत्रश्चान्येपि भावार्थे विद्वानेवाधिकारवान् २१ होमादौ कालशौचादिमन्निमित्तं तु जीवनं अग्नि
होत्रादिकं तस्मात्काले शौचे विधीयते २२ अज्ञानादशुचिः कर्म कृत्वा शुचिधनेन वा नावर्तयेत्पुनः कर्म प्रायश्चित्तेन शुध्यति २३ अपरेत्व
शुचिद्रव्यकर्त्रादिकृतकर्मणः आवृत्तिः सर्वथा कार्येत्येवमाहुर्विपश्चितः २४ दीक्षितोऽङ्गमतेष्टिहोमपश्वादिनाचरेत् होमेष्टिपशु
मध्ये तु काम्यकर्मान्तरं न च २५ नित्यं नैमित्तिकं तत्र प्राप्तकालं समाचरेत् अल्पतंत्रं महातंत्रे यदि सन्निपतेत्क्वचित् तन्मध्ये तन्न कर्तव्यं
तत्समाप्य तदाचरेत् २६ केचित्त्विष्टिमध्ये न्यस्य श्विष्ट्यादि समाप्यते न कार्यं तत्समाप्येव पौर्णमास्यं कार्यमिष्यते २७ श्रीरामः

यतोऽपरिसमाप्ते तु न कर्तव्यमित्यादि २३ पक्षान्तरमाह। अपरे त्विति। तस्यार्थः। अत्राहुः परस्यां व्याख्यायां ज्ञानाज्ञानमवस्थाभेदेन विकल्पमाहुः। तथा चाज्ञा
नादशुचिना कर्मणि ज्ञाने नोक्तं प्रायश्चित्तमात्रं नावृत्तिः ज्ञानात्करणे तु पुनरावृत्तिरिति २४ प्रसंगाद्दीक्षितस्यानधिकारमाह। दीक्षित इति। दीक्षितो न जु
होतीति वाक्यात्पुरुषार्थमतं होमादीनां बाधः क्रियते। नत्वंगमतहोमप्रायश्चित्तेष्ट्यादीनां बाधः। अथ प्रवृत्ते निपतेद्येषु विशेषादन्यधिकरणान्यायेनाहहो
म इति २५ नित्यमिति। कर्मान्तरनिषेधे न तु ग्रहणान्तरं तु भवति प्राप्तकालमिति पश्चिमेष्ट्यादौ क्रियमाणे चैवात्मायं काले समागते मध्ये सायंहोमं समाप्यैव पूर्वे
प्रवृत्तसमाप्तिः। एवमग्निहोत्रार्थमुद्धरणे कृते संध्याकालप्राप्तौ संध्यां कृत्वैव होमः। तत्र विशेषमाह। अल्पतंत्र इति। यथा होमे क्रियमाणे दर्शभ्रान्तरागं
मने होमं समाप्यैवेष्टिः। क्षेडकेवशाहादीनां चांतरागमने त्वल्पतंत्रे प्रायश्चित्तमुदकधारारूपं कृत्वेवागत्रे कर्मण्यधिकार इति भावः। एतदुक्तं भवति प्रवृत्ते कर्मणि नि
त्यं नैमित्तिकं वा कर्मान्तरं अल्पतंत्रं समानतंत्रं वा पलतिलहोतरकर्मीषिकारार्थवादरायणोन्यायं वाधित्वागन्तुके कृत्वैव शेषस्य करणं महातंत्र पाते तु अंगांगे प्रधा

४

कृतप्रकृतिपागत्वं विकृतिष्वधिकारप्रयोजकमित्याह प्रयुक्ते इति दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानामित्यादिवचनात् एकदेशिमतमाह नायमिति अकृतसोमस्यापि राजादिकं अकृतदर्शपूर्णमासस्यापि पर्जन्यादिकामनायां कारीर्यादिकं भवतीति अपरामारव्याम् अशोमयाजिनोप्यमीषोमीयस्य पुरोडाशस्य एवाधिकारः

५

शेमलद्रूपेण विकल्पितादृति॥ २८ एवं हि श्रूयते पुत्रे जाते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति तत्र संशयः अनेकभार्यस्यैकस्यामपि पुत्रोत्पत्तौ एकस्या एवाधिकारः उत सर्वासामप्यधिकारः तत्र एकस्या व्रतलोपे निमित्तमेकस्या व्रातपतीति न्यायेन प्राप्तं पूर्वपक्षं निराकरोति वह्वी नामिति एकपत्नीनामित्यवधारणी २९ ननु भ्रातॄणामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान् भवेत् सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् इति मनूक्तेरेकस्य भ्रातुः पुत्रजनने सर्वेषामपि अधिकारो भवतीति संदेहे सिद्धान्तमाह भ्रातॄणामिति न तु स्मृतौ विशेषणाश्रवणात् पुत्रशब्दस्य चापत्यवाचकत्वे न पुमान् पुत्रो जायते इत्यत्र दृष्टत्वात् क्षेत्रजासु उत्पन्नो कन्याजनने चेष्टिः स्यान्न वेति संदेहे सिद्धान्तमाह क्षेत्रजादीति सर्व ३१ प्रायश्चित्तसमुत्पन्न यागार्थमाह यमाविति महद्देवताकं भूतरुद्रस्यैको यागः ३२ यम

प्रयुक्तप्रकृतेरेवाविकृताववधिकारिता नायं नियम इत्यन्ये यथाकामं प्रयुञ्जते २८ वह्वीनामेकस्याः पुत्रजन्मनि सर्वासां तेन जाते न जातिष्वा-

वधिकारिता २९ भ्रातॄणां यद्यनेकेषामेकस्याप्यजायते सुतः स एवैकोधिकारी स्यात् ज्ञातिष्वावितरेन तु ३० क्षेत्रजादिसुतोत्पत्तौ पुत्रिकातनये

द्वये दुहितुर्जनने वापि न जातेष्टिर्विधीयते ३१ यमौ जातौ पुमान् सोचेत् यो रेको पि वा पुमान् कलावैश्वानरीकुर्यान्माहृतीमिष्टिमप्य-

थ ३२ मातृत्येकैव मरणे स्त्रीत्वे वा पमयोर्द्वयोः पुमान् न्यतरः सोपि मृतस्तत्रापि सैव हि ३३ एवमुच्चावचेष्वेते ष्वधिकारे प्रयोगिषु पु-

नः संक्षेपतः सोमस्याधिकारी निरूप्यते ३४ आहिताग्निः शुचिः शक्तः सम्यग्दृष्टपतितो द्विजः स्वर्गकामयमानोन्यथा किंचिद्रूपफलान्तरं ३५

योभेदेन विशेषमाह मातृत्येति अधिकारार्थं यमयोरित्यधिकारः एकैकमातृती न जनननिमित्तकजातेष्टिः एकलिंगयोर्भिन्नलिंगयोर्वा यमा-
प्रसयोर्मरणे केवलोमाहृतेष्टिरित्यर्थः ३३ एवं साधारणमधिकारं निरूप्य विशेषाधिकारार्थं प्रतिज्ञापयति एवमिति उच्चावचसाधारणा अग्नि-
होत्रादिषु अधिकारप्रयोगिनः अवचा साधारणाः यथैकस्याः पुत्रोत्पत्तौ सर्वासां तेषामधिकारप्रयोगिनस्तेषु अधिकारप्रयोगिषु अधिकारे फलभुक्तौ
उपयोगो येषां तेषु प्रसक्तानुप्रसक्तत्वेन अतः पुनः प्रकृतमेव संक्षेपेण सोमाधिकारिणं निरूपयिष्यामः संक्षेपग्रहणाच्च यानि अधिकारविशेषणानि नो-
क्तानि तानि उपलक्षणेन ज्ञातव्यानीत्यभिप्रायः यथा पविपाणपादि॥३४ तत्र सोमेन्याधिकारि विशेषणान्याह आहिताग्निरिति सिद्धाग्निमन्तमेव
वैकृतं नाप्रकृते तेन ततः प्राक् एवं शुचित्वं शक्तत्वं सम्यग्दृष्टत्वं अपतितत्वं द्विजत्वं चाधिकारितावच्छेदकं अभ्युद्याह ते जस्वा मित्यादिवचनात् ब्राह्मणराजन्यवै-
श्यानां श्रुतेरितिकात्यायनोक्तेर्द्विजानामेवाधिकारः स्वर्गकामत्वमप्यधिकारतावच्छेदकं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवचनात् यत्किंचित्कामनावत्त्व

४

ननु फलसमुच्चये सति अनेकफलोद्देशेन सकृत्प्रयोगः तत्प्रतिकाममावृत्तिरिति तत्र पूर्वपक्षमेव सिद्धांतत्वेन स्वीकरोति। अन्यदिति। स्वर्गादन्यत् पुत्रादि स्वर्गं वा केव-
लं कामयमानोऽधिकृतो भवतीत्यर्थः ३६ तेषां समुच्चितं स्वर्गपुत्रपश्वादि सकलं फलं युगपत्कामनावाननधिकारी पर्यायेणान्यपूर्वपक्षसिद्धांतः। मित्रविंदाश्री
राष्ट्रमित्रायुष्कामस्येत्यादावप्येवं। एवं सोमस्य काम्यत्वमुक्त्वा नित्यनैमित्तिकत्वमाह। समुच्चितमिति। कामनाभाववतोऽप्यधिकारः विधेर्मीमांसकोक्तानि इत्यर्थमा-
ह यजनस्येति। पुनः पापं एनो पातकं दुरितस्य क्षयस्यात्यंतिकस्यातिमान दुरितप्रतिबंधस्य वा भावमत्त्वप्रयुक्तं भवति। वसंते वसंत इति श्रवणाद्वसंते निमित्ते ज्योतिष्टोम-
स्य विधानाद्वसंतकालनिमित्तमप्यधिकारितावच्छेदकं ३७ मतांतरमुपन्यस्यति। पद इति। वीप्साश्रवणाद्वसंतकालीनजीवनमप्यधिकारितावच्छेदकमि-
ति भावः। अपवर्गेच्छुत्वमप्यधिकारिविशेषणमाह। सोमेनेति। ब्रह्मविद्यासाधनत्वेन मोक्षसाधनं कर्मेशाः स्मरंति श्रीभगवानर्जुनं प्रति। तद्यथा कर्मणा शु-
द्धहृदयो मद्बुद्धिमुपैष्यति। कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यादि बहुस्मृतिर्विविदिषंति यज्ञेनेति श्रुतौ यायान्यत्रापि च स्वर्गकामयमान इत्यारभ्य यानि विशेषणा-

अन्यत्कामयमानोपि स स्वर्गं वापि केवलं ३६ समुच्चितं वा युगपत्स्वर्गादि सकलं फलं निःकामोप्यनघो भीतो वसंताद्यनिमित्तवान् ३७ यद्वा वसंतकालादिजीवनाख्यनिमित्तवान् सोमेन यजते ब्र-
ह्मविद्याविशेषतयाथवा ३८ अधिकारदशाप्राप्तपुरुषांतरवर्जितः ३९ कर्तृत्वस्थानेष्वेवं सप्तमारोपितिमिः स्वाध्यायविधिसंसिद्धकृत्स्नवेदार्थदृक्तुः ३९ यद्वाध्ययनसंसिद्धानुष्ठेयमरवमात्रवि-
त् ४० यद्वाध्ययनसंसिद्धविशेषनरहितोपि सन् मातीधिकियाप्यन्याभर्त्यज्ञादिदर्शनात् ४१

नियया समवयर्यायोधावि ३८ पवित्रादिदोषनिवृत्त्यर्थमधिकारिविशेषणांतरं सर्वसाधारणमाह। अधिकारेति। अधिकारदशायां प्राप्तपुरुषांतरं तेन
वर्जितो हीनः। सत्यधिकारेपि तादृशेप्सोरेक्षुनीनाने अधिकारो नास्तीति तदभाववत्त्वमधिकारितावच्छेदकमिति भावः ३८ पाठं विद्वत्त्वमप्यधिकारितावच्छेदक-
मित्यत्र पक्षत्रयमाह। कर्तृत्वस्थेति। वस्यमाणेत्युपरम्यन्यैः कर्तृत्वस्थाध्यायदशायां गतैर्विद्यमानैस्त्रिभिर्विशेषणैर्युक्तोधिकारी तान्येवाह। स्वाध्यायेत्यादिना स्वा-
ध्यायोध्येतव्य इति विधिचोदितस्य षडंगस्य सकलस्य शाखापरपर्यायवेदाध्ययनसंसिद्धार्थज्ञानवत्त्वमप्यधिकारितावच्छेदकमिति भावः। तत्र विधिवाक्यानां विधायकत्वे-
नार्थवादानां स्तावकत्वेन मंत्राणां स्मारकत्वेन नामधेयानां परिच्छेदकत्वेन धर्मे प्रामाण्यमिति मन्यन्यत्राविस्तरः। तत्रार्थप्रयनद्वारा न तु च्चारणमात्रेण प्रा-
माण्यम् एवं चाध्ययने दृष्टार्थद्वितीयं पक्षमाह। यद्वेति। स्वाध्यायविध्युत्यादितानुष्ठेयमात्रोपयोगिस्वाध्यायार्थज्ञानवत्त्वमाधिकारित्वमिति भावः
तेनाध्ययनदृष्टार्थत्वे युक्ततरं भवतीत्यभिप्रायः। ४०। तृतीयं पक्षमाह। यद्वेति। नादृशवेदाध्ययनवत्त्वमेवाधिकारिविशेषणं नार्थज्ञानवत्त्वमेव:
तेनाभावकर्मणोऽधिकारो नास्तीति वक्तुं न युक्तमिति भावः। तदर्थं समतिमपि दर्शयति। मर्त्ययज्ञादीनां दर्शनात्कृतनिर्वंधेषु भाष्यरूपेषु दृष्ट्वा
दित्यर्थः। सत्यर्थज्ञाने सफलसंसिद्धिः। ननु अर्थप्रत्यायनद्वारा मंत्राणां दृष्टार्थत्वे स्वीकुर्मः। तदभावे तु सिद्धमुच्चारणमात्रेणादृष्टमेव नन्वतो

तोयं किंचिददृष्टमुपलभामहे। येनादृष्टकल्पनमन्याय्यं भविष्यति। दत्तजलाञ्जलिश्चायं सिद्धान्त इति चेदुच्यते। अनुष्ठाने हेतुभूतस्यानुष्ठेयस्मरणा
र्थकत्वं करणमन्त्राणामवदतो मन्त्रप्रयोक्तुरेव मन्त्रजन्यशाब्दबोधं मन्यते। तत्तु वयं न मृष्यामहे। किंतु श्रोतुरेव मन्यामहे। शब्दोच्चारणस्य परप्रत्यायनार्थं बोधज
नकत्वस्वाभाव्यात्। नहि स्वस्य स्वेनैव शाब्दबोधाय वाक्यप्रयोगोऽर्थवानुच्यते। वक्तुस्तदर्थावबोधस्य शब्दप्रयोगात्पूर्वमेवावश्यंभावित्वात्। न ह्यबुद्ध्वा वाक्यरचना
युज्यते। स च कारणविशेषविशिष्टस्य वाक्यार्थ इति। लौकिकस्य वैदिकस्य च वाक्यार्थावबोधं निर्विशेषमेव श्रोतुरेव शाब्दबोधमभ्युपगच्छति। अन्यथा लौ
के श्रोतुः शाब्दबोधः मन्त्रेषूच्चारयितुरिति वैरूप्यापत्तेः। किं च श्रोतुरेव मन्त्रतः शाब्दबोधस्य पक्षे मन्त्राणां तत्प्रदेशस्थैरेव सम्भवैर्लभ्यते। प्रायेण हि सर्वे मन्त्राः सं
बोध्यविषयाः। सम्बोध्या हि इषे त्वोर्जे त्वेत्यादिमन्त्रैः शाखाच्छेदने विनियुक्ताः। तत्र शाखां सम्बोध्य च्छेदनस्य संबोध्यैकविषयत्वात् हि नियोगबलाच्च शाखे छिनद्मीत्यध्याहार्ये
शाखेऽति संबोधने प्रथमा। संबोधने चेति व्याकरणसूत्रविहिता संबोधनस्यापत्ने इषे त्वोर्जे त्वा छिनद्मीति शाखां प्रतिज्ञाप्योऽर्थः मन्त्रं प्रयुञ्जानो ज्ञाप
यति। न त्वचेतना शाखानुजानाति। शाखाशब्देन तदभिमानिनी देवता भेदेनोपचर्यते। ननु देवताविग्रहश्चेतनत्वादिकं नवमे निराकृतं। सत्यं निराकृ
तं सत्यं। निराकृतं तु तत्र भाष्यकृता + तत्र च्छेदनस्य न ज्ञापनस्य च तत्रान्वयो न विरुध्यते। अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामिति वादराय
णसूत्रे तद्भाष्यादौ च सम्यगेतत् + प्रस्तुतमत्र कारस्य देवताविग्रहादिकमभिमतमेवेति विस्तरभयान्नात्र प्रपञ्च्यते। किंच स्तोत्रशस्त्रीयाश्चोदिताश्चेतिप
रास्तुत्यदेवताः पश्येव न कुर्याद्बोधकाः। लोके हि लोकनगेयपुष्पादिभिः स्तुत्यः स्तोतिः स्तूयमानस्तेन च मत्कारं जानानः प्रसीदति वैदिकेऽपि तथाभावेन न च स्तोत्रशस्त्राभि
ज्ञातृशंसितोस्तुत्यगुणावबोधं कश्चित् कुर्वीत अग्न आयाहीत्यादिसंबोधनानुपपत्तेः। किं च सांततस्येन शंसनेऽशंसितुरर्थबोधस्तदनुसंधाने स्फुरणासम्भवात् स्तुत्य
देवतार्थावबोधवादिनो न विरुध्यते। किंचाहादशास्तृतीये मन्त्राणां तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात्सर्वस्य वचनार्थत्वादिति तस्मिन्नधिकरणे करणमन्त्रे पुनरेतदेव युक्तमिति सन्
निपातः सिद्धं तितः। मन्त्रार्थस्मरणस्य प्रयोक्तृगतत्वादिमे मन्त्रोच्चारणान्तरोऽर्थस्मरणं ततः कर्मेति क्रमः तत्र स्मृतेन व्यवधाने सिद्धान्तव्याकोपः। मन्त्रबोध्यदेवताशा
ब्दबोधवादिनो न काचिदनुपपत्तिः। पदकृत्स्मरणार्थमेव स्यादिति तत्रापि न। देवतागतशाब्दबोधमादायैव दृष्टार्थत्वसम्भवात् न शनुमन्त्रणादिषु तु भवन्मते
ऽप्यदृष्टत्वात्। न च श्रोतृदेवतागतार्थज्ञानस्य कुत्रचिद्दृष्टत्वे देवतानामप्रत्यक्षत्वात् वाच्यं तर्हि लोकेऽपरस्तु हृदयप्रसक्तत्वाद्वाक्यस्य परप्रत्यायकतयाऽदृष्टत्वात्। अनुमा
नास्तिनापरस्मिन्नर्थज्ञानस्य दृष्टत्वमिवेल्लोकवद्देवेऽपि तुल्यं। इयांस्तु विशेषः। लोके वाक्यरचनायाः प्रयोक्त्रधीनत्वात् अर्थज्ञानं विना तदसम्भवात् प्रयोक्तुरर्थज्ञानं नान्त
रीयकमस्ति न तु तात्पर्यविषयीभूतं। मन्त्राणां तु अपौरुषेयत्वेन नित्यसिद्धत्वात् प्रयोक्तुरर्थज्ञानं नावश्यकं। तथा चाव्युत्पन्नानामपि मन्त्रप्रयोगो न विरुध्य
ते। न हि वक्तुरर्थज्ञानं श्रोतुरर्थबोधे प्रयोजकं। अव्युत्पन्नस्य शुकसारिकाद्युदीरितपदपदार्थेभ्यो व्युत्पन्नानां शाब्दबोधात्। ये तु भाष्यादिग्रन्थाः वक्तुरर्थज्ञानमि
ति ज्ञापयन्ति तत्फलाभ्युदयहेतुत्वमात्रं। न तु अधिकारितावच्छेदकमिति सर्वमनवद्यं यदि चैवं मन्यसे चेदुपनीयमानस्य वटोरुपनीतमात्रस्य वटोर्मन्त्रे

अस्मान्यप्यधिकारिता व्यवच्छेदकमाह । शिखावानिति । शिखित्वं बद्धशिखित्वस्याप्युपलक्षकं । उपवीतित्वं च सव्यं सोपरिधृत यज्ञोपवीतत्वं । विशिखी अनुपवीती च य
त्करोति न तत्कृतमिति स्मरणात् । स्नातत्वं च बहिः सर्वशरीरजलसंयोगित्वं । यद्यपि समविधेः स्नानं स्मर्यते तथापि काम्यानामेव सर्वकर्मांगं स्नानानामपि स
र्वेषां वारुणेन च मानवः कर्तुमर्हति कर्माणि विधिवत्स्वे स्वे ह्याह्निक इति आग्नेयात् इदं च कृतसंध्यादित्वस्याप्युपलक्षणं । सुस्नातः सम्यगाचांतः कृतसंध्या
दिकक्रियः । कामक्रोधविहीनश्च पाखंडस्पर्शवर्जितः । जितेंद्रियः सत्यवादी सर्वकर्मसु शस्यत इति हेमाद्रौ वाराहात् कृतसंध्यत्वं चानुदितहोमिभिन्ना
नामेव विशेषणं । अनुदितहोमिनां तु दर्शपौर्णमासयोर्योगे वोद्धरणं कृत्वा होमानंतरं संध्यावंदनमिति धर्मसूत्रात् दशमे श्रीधरोप्येवमाह । उद्धृत्य संध्यां वंदनं ततो
होम इति देवजानीये यद्धो । एतत्तु संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मस्विति दक्षवचनात् शुचित्वसंपादनद्वारा सर्वकर्मांगत्वात् आचांतः ध्यांतरमुद्धरणं
होमस्य आचांतशब्देन कृतद्विराचमनत्वं उच्यते ॥ कर्मारंभे द्विराचमेदिति स्मृतेः । परं आत्मानमभ्युक्ष्य दुर्वासं मार्जनमुपानहादीनस्पर्शन अधिकारी भवति । अस्पृ
ष्टहीना इति शब्देन म्लेच्छादीनपि अविलोकयन् अधिकारी । एतच्च यदि स्नात्रे प्रदर्शितं तेन कृतार्हतवासः परिधानप्राशनायामसपत्नीकत्वादीन्युक्तानि भवंति

शिखावाननुपवीती च स्नातश्चाचांतोऽस्पृशन्परं । आत्मानं चाभ्युक्ष्य दुर्वासं म्लेच्छादीनविलोकयन् ४२ स्वाध्यायमात्रे सत्काम्ये यजमानोक्तलक्षणः । भा
र्याः संतीह यावत्यस्ताभिः सर्वाभिरन्वितः ४३ यद्वा सवर्णया ज्येष्ठभार्ययैव समन्वितः । यद्वाऽऽधानाद्युपर्यंतं कामपत्नीविवर्जितः ४४ एवं सिद्धेऽधिकारित्वे प
त्न्याः किंचिन्निरूप्यते तुल्यस्वाधिकारः स्याद्दंपत्योरुभयोर्मिथः कुर्वतं त्वेतयोरन्यतरत्याज्यत्यागे प्रवर्तते ४५ यद्वा त्यागं पतिः कुर्यात्पत्नी तदनुमन्यते अ
धिकारेऽपि वैषम्यं प्रोक्तं शब्दानुसारिणा ४६

तेत्र सपत्नीकत्वमप्यधिकारप्रयोजकमित्युक्तं ४२ तदर्थं पत्नीविशेषणान्याह । स्वाध्यायेति स्वाध्यायमात्रेति हिक्रतुयावद्विशेषणाविशेषितो यजमानस्तथैव ल
क्षणोपेतो यावत्यः पत्न्यः ताभिः सर्वाभिः सहितोऽधिकारी ४३ पक्षांतरमाह । यद्वेति । सवर्णज्येष्ठभार्यासहितो वाऽधिकारी । न तु सर्वाभिः । सवर्णानामप्य
नेकत्वे ज्येष्ठाया एव साहित्यं द्योतयितुं ज्येष्ठाग्रहणं । तृतीयं पक्षमाह । यद्वेति आधानानंतरमष्टाविवाहिता कामार्थया पत्न्या तया रहितोऽप्यधिका
रीत्यर्थः ४४ अधिकारिनिरूपणप्रसंगात् पत्न्याः अधिकारे वैषम्यं वक्तुमुपक्रमते एवमिति । अधिकारित्वे अधिकारिस्वरूपे न तु जातिः । स्वर्गकामो यजेतेत्या
दिना कामनायाः स्त्रीपुंसोरविशेषात् उभयोरपि यागे पृथगधिकारात् दृष्टाध्वरथन्यायेनान्योन्याकांक्षयैव यागनिर्वृत्तेः । छा । प्रथमे तु तुल्याधिकारपक्षमाह । तुल्येति फलि
संस्कारमंत्रकर्मसु पत्न्या अपि कर्तृत्वेन तुल्याधिकार इत्यर्थः । तत्रवपने श्मश्रूणोपि साहित्यदर्शनादुपनेनास्तीति । न चैवं यूपवेषधनास्पृश्यता इत्यस्मान्निर्धनत्वेन मा
गेनाधिकार इति । स्त्रीधनानि षड् इत्यादिस्मृत्योपेत द्रव्यतात्यागेऽपि तुल्याधिकारमाह कर्तृत्वमिति ४५ तुल्याधिकारपक्षेऽपि मतांतरेणाह व्यत्यागे वैलक्षण्य

६

तुल्याधिकारमुक्त्वा सहाधिकारपक्षमाह। प्राधान्येति। स्वनिष्ठः स्वतंत्रः। स च प्राधान्ये हेतुः। परतंत्रत्वं च गुणभावः। तत्र विचारप्रयोजनं फलिसंस्कारायेवाचानिकाऽभयोराम्नाता
एव स्युः नेतरे। उक्तं न्यायेऽमर्थोपराहि व्रतोपायनीयमश्नीत इत्यस्मिन्नत्र व्याख्यानावसरे ककौ पाठ्याये॥ तस्मादिति। सहाधिकारादेव हेतोर्यत्रान्योन्यं धर्मविरो
धस्तत्र यजमानधर्मा एव भवेयुः प्राधान्यात् ४७ ननु पत्न्युद्देशेऽपि कर्मणि ध्रुवे वान्यतरस्मिन्नतो अधिकारविघातात्तत्रैवं स्थापनीयमित्येकदेशिमतं दूषय
ति। म्रियेतेति। यारद्दृष्ट्यादौ। आदिपदात् आदयः। विसंस्थिते अपरिसमाप्ते पत्योरपत्योरन्यतरः। जायापतिर्वा। अवशिष्टस्य पारेकः। यथोचितं। तत्तत्कर्मलो
पप्रुक्तमपि इदं च प्रक्रांतकर्मविषये। नाप्रक्रांतविषयं ४८ देशांतरे यद्यप्यतो अप्रक्रांतमपि किंचित्कालकर्तव्यमित्याह। देशांतरेति। उपस्थितं काले प्रा
प्ते। आदिपदेन नित्येष्टिराग्रयणं च। पत्नीपदं यष्टुरप्युपलक्षणं। पत्नीप्रवास एव बह्वादि समस्ततन्त्राभावात्पत्नीग्रहणं ४९ अमुमेव शास्त्रार्थेका
मिष्य वलारयति। एवमिति। एवमवस्थे समाप्य परित्युक्तं श्लोकनान्वयः। प्रक्रांतं प्रारब्धं। किंचन नित्यं नैमित्तिकं च। मृते पत्यौ। अंतरे मितिशेषः। पत्नीयज

प्राधान्येन स्वनिष्ठः सन्यजमानोऽधिकारवान् पत्नी तत्परतंत्रा सत्यंगभूताधिकारिणी तस्माद्द्वंद्वधर्मत्वे पतिधर्मा विलाधिकाः ४७ म्रियेतान्यत
रः पत्योर्यदीष्ट्यादौ विसंस्थिते अवशिष्टः प्रकुर्वीत तत्समाप्तिं यथोचितं ४८ देशांतरस्थते यावद्द्वे सर्वैरिकाग्निभिः तत्पत्नीकारयेत्तावदग्निहो
त्राद्युपस्थितं ४९ एवमिष्ट्यग्निहोत्रादिप्रक्रांतं कर्म किंचन मृते पत्यौ यथाशास्त्रं पत्नी परिसमापयेत् ५० काम्यकर्मप्रवृत्तः सन्वीतं गतस्ततो यदि का
माधिकार अन्योपि तत्स्वयं समापयेत् ५१ काम्यत्वेदं पत्नी कामं कामयेते पृथक्पृथक् यद्यकामयते स्वामी नावश्यं कामना स्त्रियाः ५२॥

मानो वा यथाशास्त्रं स्तुइंडस्याधस्तात्स्त्रमिथधारणादि शास्त्रमन्तिकमप्य यथा समापयेन् यत्काम्यम् यदि प्रारब्धं संदेतरा द्रष्ट्यादिरूपकाम
नायां सिद्धायां तद्वत्तरं कामनाविरहेणाधिकारिमन्येऽपि प्रारब्धं समापनीयमेवः न त्वेतत्त्यागः। शिष्टविगर्हणाद्दोषश्रवणाच्चा यद्गृप्यं वच
नमपि क्काग्य परतयोन्नेये ५० ५१ तुल्याधिकारसहाधिकारपक्षो यद्धमपक्षद्वयमाह। कामत्विति। कर्मणा इति शेषः। कामनाविषयत्वेऽस्मिति
उभयोरपि पुत्रपशुआयुराद्यादि कामनायां एक एव काम्येष्ट्यादिप्रयोगः। कालभेदेनतु पृथगिति। अन्यतराधिकारे तु उभयोरप्यधिकारोऽनुपदं व
क्ष्यते। द्वितीयं पक्षमाह। सहाधिकारपक्षे यष्टुरेव कामाधिकारः। कामना स्त्रियाः अवश्यं नियमेन न संतीति शेषः। तस्याः पारतंत्र्यादिति।

मौर्व ५२

नित्यकर्मरूपाद्धिताग्नेर्यथाधिकारं विनियोगइति भाट्टसिद्धांते नाहायइति। अवश्यकार्येषु नित्यनैमित्तिकेष्विति यावत्। कर्मसु आधानानंतरं चक्षुर्नाशादि
नाग्निरोहितोऽतिरितशक्तिः सामर्थ्यमात्याव लोकनादिरूपं यस्य तादृशस्य पुरुषस्याधिकारो न नश्यति। नित्येषु यावच्छक्तिन्यायात्। यदा तु नित्येष्वपि आरंभ
सामर्थ्यं नास्ति तदानीमधिकारलोपइत्याह। न चेच्छक्तेरिति ५३ ननु नित्येषु चिह्नं यावज्जीवानुष्ठेयत्वेनोपदेशत्वेपि जी। र्णस्य कर्मण्यनधिकार इत्येक
देशिमतं दर्शयितुं स्वमतं दर्शयति। यावदिति। तदेतत्सामर्थ्यपर्यंतः। ननु यावच्छक्त्यामेवाधिकारः। आरंभसामर्थ्यादिति प्राक्प्रोक्तहेतोरविशिष्टत्वात्। शाली
कनाथोक्तेर्विधिः ५४॥ पूर्वोक्तमेकदेशिमतं दूषयितुमाह। यावदिति। असामर्थ्येपि यथाकथंचित्तन्नित्यकर्तव्यमेवेति भावः ५५ तदेव याज्ञिकसंमतिं दर्श
यति प्रायेणेति। आचारस्यापि धर्मे वेदमूलत्वेन प्रामाण्येन निश्चयादाचारग्रहणं। आचारमेव विशदयति न हीति। यावज्जीवादिरूपं कालं असमाप्यैव
र्यामकृत्वा न त्यजंति ५६ ननु यावज्जीवादिसंकल्पमानाभावादस्त्विदं यथाकाले नित्यानां प्रयोगसंकल्पात्ययणमेव निर्वाहाय यावच्छक्ति नित्या

पत्तिरोहितशक्तिस्तस्याधिकारो न नश्यति कर्मस्ववश्यकार्येषु शक्तेस्तु न नश्यति ५३ यावज्जीवादिसंकल्पकारिणः शक्तिलोपनेऽधिकारस्त
देतः स्यादिति शालीकनाथधीः ५४ यावज्जीवादिसंकल्पादूर्ध्वं चेच्छक्तिलोपने तथापि नाधिकारस्य हानिर्वार्तिकदर्शनात् ५५ प्रायेण याज्ञिकाचा
रेष्वेवमेवोपलभ्यते नहि संकल्पितं कालमसमाप्य त्यजंतीति ते ५६ यावज्जीवादिसंकल्पो न्यायप्राप्तो न यद्यपि तथापि वचनात्प्राप्तस्तस्मात्कर्तुं समुद्य
ते ५७ एवं कृते तु संकल्पे ततः शक्तिविलोपने युक्तादर्शनभेदेनात्राधिकारास्ति नास्ति वा ५८ अशक्त्या याजमाने चेत्पत्नीकर्म च लुप्यते न वा
वताक्रतुभ्रेषः स्यादथ वैराग्यतः ५९ त्यागं तु सर्वथा कुर्यात्तत्राप्यन्यतरस्तयोः उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तः कश्चन त्यजेत् ६० एवं:

नं करणामिति पूर्वपक्षमाशंक्य निराकरोति। यावदिति ५७ पक्षद्वयमप्युपसंहरति। एवमिति। एवं यावज्जीवादिरूपादर्शनभेदेन। शालीकि
वार्तिकशास्त्रभेदेन अधिकारस्यास्तिता नास्तिता चेत्येवं द्वैते प्रयमाणस्यान्तले प्रत्ययस्य प्रत्येकमभिसंबंधः ५८ शक्त्यभावप्रसंगादाह
। अशक्तेति। याजमानं पुरुषार्थरूपं न क्रत्वंगं। पत्नीकर्मापि तादृशी योक्त्रबंधनादिरूपं क्रत्वर्थं तु समाप्यैव याध्वर्युः करोति ५९ ननु त्यागस्य या
जमानत्वेन तदाशक्त्यापूर्वन्यायेन त्यागलोपइति पूर्वपक्षं दूषयितुमाह। त्यागमिति। त्यागं तु सर्वथा स्वयमेव पत्न्यपि पूर्वोक्तपक्षाश्रयणे न कुर्यात्
सर्वथाशक्तौ अशक्ताबुपासीतोपसर्पणाशक्ता वा सेनमध्वइति कात्यायनोक्तप्रकारार्थः। अन्यतराशक्तौ त्वाह तत्रेति यजमानस्य तत्रापि त्यागे
पि अशक्तौ स्वामित्वाविशेषेण तयोर्दंपत्योरन्यतर एकः पत्नी यष्टा वा उभयोरसामर्थ्ये तु आध्वर्यवे नियुक्तः कश्चन अस्वाम्यपि अध्वर्युः त्यागेऽधिकारी ६०

अथ दोषचिंत्यते। बहुभार्यस्यात्र सर्वासामधिकार इति प्रागुक्तं प्रथमपक्षे कनिष्ठायाश्चांगवैकल्ये आज्यावेक्षणासंभवात्कथमधिकार इति पूर्वपक्षं दूषयति। सर्वे
इति। सर्वे स्वामिपत्नीकृत्विजः स्वस्वकर्मसामर्थ्ये नैवाधिकारिणः। कर्मसामर्थ्यं च ऋत्विजां समाख्यावचनयोगाच्च। यत्योक्तफलयोगाद्वचनाच्च। तदु
क्तं। कर्मणि पुरुषाणां प्रधानं स्वामी फलयोगात्। पुरुषप्रयोगमंत्रसंस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यं ज्ञानवचनविशेषाभ्यामन्यइति॥ ७ तत्रावेक्षणस्य केवल
क्रत्वर्थत्वादिमतेनोत्तरमाह तस्मादिति। यस्मात्सामर्थ्यमधिकारकं तस्मात्त्र्यथापि कनिष्ठा फलिसंस्कारकर्मसु त्यागे चाधिकारिणीति भावः ६१
न चाज्यावेक्षणाचक्षुर्वैकल्यादसंभवेन नाधिकार इत्यत आह। क्रत्वर्थेति। शास्त्रीयस्य निष्पन्नत्वादिति भावः ६२। आज्यावेक्षणस्य पुरुषार्थतावा
दिमतेनाह। अन्येति। अपत्ये हि सुप्रजास्त्वादिरूपफलं तच्च वैगुण्याच्च पुरुषार्थतान्यावेक्षणस्य। तच्च सर्वासामपि नाधानं ६३ अधिकारिता
विघातकनिरूपणीनमस्त्वच्छेदकान्याह। पारीष्टेति। नयेष्टव्यं। आधानादिकमपि च कुर्यादित्यर्थः। शेषं स्पष्टं ६४ दोषांतरमाह। दर्शेष्टिमिति। पत्न्या

।।सर्वे स्वस्वक्रियाशक्तिमात्रेणोवाधिकारिणः तस्मादनेकभार्यस्य ज्येष्ठत्वस्याभातीयदि कनिष्ठा वापि नित्येष्टिसमादावधिकारिणी ६१ क
त्वर्थीज्येक्षणादीनि ज्येष्ठैव कुरुते यतः ६२ अन्ये त्वाज्येक्षणादीनि सुप्रजास्त्वफलान्वयात् सर्वाः कुर्युरिति प्राहुस्तस्माद्वांस्यजेतिते ६३ प
रीष्टदोषसंप्राप्तो न यष्टव्यं कदाचन सच दोषः प्रपंचेन समग्रत्राभिधीयते ६४ दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंग्रहं अग्निहोत्रं विवा
हं च प्रयोगं प्रथमं स्थितं ६५ न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाप्यकुर्वति क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेपि सोदरे ६६ नाधिकारविघातोस्ति भिन्नो
दर्येपि चौरसे पंग्वंधमूकबधिरपतितोन्मादद्दूषणे ६७ मन्यस्तेछिन्नहस्तादौ यद्वा षंढादिदूषणे जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियां ६८

विधापालनमेव परिवेत्तृत्वमिति भावः। अत्र प्रत्येकं निमित्तानि न तु समुच्चयः। तद्यथा कृतदर्शे जनके ज्येष्ठे रससोदरस्यैव दर्शाधिकार इति
पथात्तप्रयत्नं न तथा च कृताधानजनकसोदरवत्वे पितृयोः कृतपौर्णमासादिकयोः सतोरितस्य पौर्णमासादौ नाधिकार इति भावः। भिन्ने
न पुनराधानोत्तरं अकृतदर्शादिमत्वे पितृयोर्नेति प्रसंग इति सूचपितुः प्रथम इति ६५ न कुर्यादिति। अत्र सोदर इति औरसः सोदरो ग्राह्यः। तत्पाच
क्ष्यते क्षेत्रजादावितिक्षेत्रजादौ सोदरे इत्यनेनान्वयः। आदिशब्देन कन्यावस्थायां जातः ६६ नेति सोदरस्यैवौरसस्य भिन्नोदरत्वेपि विघातकत्व
माशंक्य परिहरति भिन्नेति चकारः समुच्चये। अयं तयोराधानादिषु अधिकारितेमत्ते वदोषो नान्यथेत्याह पंग्विति पंगुर्निरंघ्रिः। एकेन द्व्याभ्यां वा एवं सर्व
त्रत्रांधोनेत्रहीनः। मूकोवाग्धीनः। बधिरः श्रोत्रः। पातितः प्रापादककर्मकारी। उन्मादो अपस्मारी। तदेव दूषणं यस्य ६७ संन्यस्तेति सन्यस्ते आधानाय कृते
वप्रव्रजिते छिन्नहस्तादौ। आदिपादव्यन्वासिकादि। यद्वा प्रकारांतरेण समुच्चयनिवारणार्थं वाग्रहणं। तेन प्रत्येकं निमित्तता षंढः प्रसिद्धः। अपव्धि धनपुं

तयोरिति । तयोस्त्वनधिकार इति । अथ सोदरस्य विशेषमाह ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठे पूर्वोक्तदोषरहिते ज्येष्ठे सोदरे अग्न्याहितविहीने सति कामतो ऽकारिणि श्रामणके प्राप्ते वा विकारः
६९ तौ दृशेषितरि तु अनुज्ञया पिनाधिकार इत्याह । पितुरिति ७० लौगाक्षिमतमुपन्यस्यति । पितरीति । अनुज्ञयेत्यध्याहारः । अनुज्ञातस्य पित्रा तु आधाने सर्व
सम्भवेदिति सुमन्तुस्मरणात् । तथा च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः ७१ एतदर्थं कठसंमतिमाह । पितेति । तत्र आधाने ७२ अथ सोदरस्यान्ताभिनिमित्तान्याह । योगे
गेति । योगः पातञ्जलः । कुब्जो भग्नपृष्ठः । वामनो ह्रस्वः । जडो वेदग्रहणासमर्थः । गद्गदः स्खलद्गीः । एषां श्रुतिचोदितेष्वपि कर्मस्वनर्हत्वमसामर्थ्यात् । न हि खर्वे पृष्ठरिवेषादेस्तु
गसादनादि संभवः । तदर्थं चतुरगादिपरिमाणं वाधिनकार्यानुपपत्तेश्चेति दिक् ७३ देशान्तरस्थेऽपि ज्येष्ठेनानधिकार इत्याह देशान्तरस्थ इति । स
र्वं ७४ प्रोषितज्येष्ठस्य तु कालविशेषप्रतीक्षया अधिकारमाह । प्रोषित इति । अत्र त्यो विशेषो हेमाद्रौ कल्पतरौ च ज्ञेयः । विस्तरभयान्नोच्यते ७५ प

तयोस्त्वनधिकारित्वान्न तस्याभिक्रियाप्रवृत्तिः ज्येष्ठस्याग्न्याहितविहीने सत्याधेयं तदनुज्ञया पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन पितर्येनाहि
ताग्नाववष्याद्धीत अथवा सुतः अग्निहोत्रं च जुहुयादिति लौगाक्षिकारिका पितापस्याग्रजो भ्राता न कुर्याद्यदि पितामहः तपोग्निहोत्रं यज्ञं वा सर्वा कुर्या
त् कठाशयात् योगशास्त्राभियुक्ते वा कुब्जे वा वामने जडे गद्गदे वाग्रजे दुष्टे परिविदन्न चानुज्ञः ७३ देशान्तरस्थो नज्येष्ठोज्ञायेताहितवानिति कनी
यानधिकारी चेदादधीता विचारयन् ७४ प्रोषितस्य यदा ज्येष्ठस्यापेतान्याहितानलः षड्वत्सरान् प्रतीक्षेत आदधीतानुज्ञया ततः ७५ यद्वा पापं भवेज्ज्येष्ठे प्राक् पूर्वं भार्यापरि
ग्रहे यागाग्निहोत्रतन्त्रोस्तीत्यादेकश्चिन्मतान्तरं ७६ पितरि चेत् भार्ये वा देशान्तरे पिवा अधिकारविघातस्य न पुत्रस्यापजायते ७७ रुग्णकेशः समुत्पन्नपु
त्रो गम्यादिपथमाचरेत् सत्रान्तरे प्रयुक्ते वानियमो नेति केचन ७८ अभिचारवती यो वा द्वेषिणी द्रोहिणी च या आधाने सा परित्याज्या नवा साध्वामतान्तरात् ७९

रीघ्रदोषस्यमतान्तरेणावैकल्पिकत्वमाह । यद्वेति । यागः आधानपूर्णमासादिः । एतच्च अननुज्ञापरं परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्य परिविंदेन्नाग्निहोत्रे
णानेत्यपेति स्मरणात् । इदं च विवाहे प्राप्त्याधिकरणापनार्थं वचनमिति केचित् ॥ ७६ न कुर्याज्जानके ज्येष्ठे इत्यस्य प्रागुक्तस्यापवादमाह पित
रीति । अत्रापि देशान्तरपुरस्कारेण षड्वर्षादि कालपरीक्षणं ज्ञेयं ७७ वैकल्पिकमधिकारिविशेषणमाह । रुग्णकेश इति । रुग्णकेश इति शरावलोपल
क्षकेनोपुत्र इति नामाभिप्राशासेनं तवेज्योतिष्मतीमिति वृषा घस्य पुत्रो जातस्यादिति श्रुतेः श्रवणात् जातपुत्र इत्यस्य विशेषोपलक्षकं
साच षोडशवर्षो द्वैध्येति तेनाष्टाचत्वारिंशद्वर्षीणि ब्रह्मचर्यं चरेदिति स्मृतिस्पष्टता भवति । स्वल्पानुग्रहायमतोऽत्र स्माह । नियम इति । सत्रान्तरेषु तत्र
मतस्य तिवत्सने सुप्रेथा । यदहरेव नं अहेऽपनमेदथादधीतेति ७८ कृच्छ्रिणीविनेवाधिकारमा । अभिचारवतीति द्वेषिणी मह द्वेषिणी द्रोहा । प्रिय
भाषणं कमच । आधाने आधानोत्तरे भाविकर्मसु चापरित्याज्या अनधिकारिणीति भावः । मतान्तरमाह । नवेति मतान्तरात् सहाधिकारित्वादिमतादित्यर्थः ७९

८

अधुनायजमानासन्निधाने कश्चित्कर्मणि पत्न्या अधिकारमाह देशान्तरे इति अग्निहोत्रादिकमिति। आदिना पर्णमासादि सर्वं नित्यात्कलिमिति। निक्षिप्याग्नी
न्स्वदारेषु परिकल्प्य विजेतर्त्वेवेति वचनात् सोमसंस्थां निवेधति नैवमिति ८० रुद्रस्कन्नमन्त्रमाह पितृयज्ञ इति। एतत्त्रयं विना न्यत्किमपि न भवतीत्यर्थः। याज
मानक्रियान्वितेमित्यनेन व स्त्रमाणामाग्रयणे व्रीहिस्तंवय सोमवतीति भावः ८१ ननु तत्रापि याज्ञस्य याजमानस्य विद्यमानत्वेन तस्य न्यत्वात्कथमधि
कार इत्याशंकां परिहरति। याजमानेति याजमानक्रिया पूर्णपात्रग्रहणाविसुक्रमणादयः तत्कृत्यं कुर्यात् देवतोद्देशेन त्यागात्मकयाजमानो न सह तं तु का
लेऽस्विकं कुर्यात्। त्यागमात्रं पत्नी कुर्यादित्यर्थः ८३ उभयोरसन्निधाने पि एवं ऋत्विग्यागं करणां अवश्यकरणमाह। पत्न्यामिति। अपि शब्दोत्वंगति
तायां। वा शब्दो विकल्पे। सर्वकर्म त्यागमपि च। ऋत्विग्यथोऽपि यथोचितः ब्रह्मादयः स्वस्वकर्मेत्यर्थः। तदभावे त्रयो हौत्वाद एको वा प्रचरेत्। तदा वो धायन निक्क

पा

देशान्तरगते पत्यावग्निहोत्रादिकं यत्र त्विक्समायुता पत्नी कुर्यान्नैवं तु सौमिके ८८ पितृयज्ञोऽग्निहोत्रं च प्रकृते दर्शे विनेतरत् पश्चिज्यासो
मयागादि याजमानक्रियान्वितं स्वामिनि प्रोषिते नास्तीत्युक्तं शास्त्रानुसारिणा ८९ याजमानक्रियोऽन्यं दर्विहोमादिकं चन उद्देशत्याग
मात्रेण याजमानेन संयुतं कुर्यादवसर प्राप्तमृत्विक्पत्नीसमन्वितः ८३ पत्न्यां रजस्वलायां वा प्रसूतायामथापि वा सर्वमेव नियुक्तः स
कुर्यादृत्विग्यथोचितं ८४ अतोऽग्निहोत्रं नित्येष्टिं पिंडपितृयज्ञ इति त्रयं कर्तव्यं प्रोषिते पत्यौ नान्यत्स्वामिक्रियान्वितं ८५ प्रवसत्याहिताग्नौ
पंचाग्रयणमुपागतं अग्निहोत्री व्रीहिस्कं वृ मितिपसंतमाश्रयेत् ८६ नैमित्तिकास्तु जातेष्टिग्रहेष्टि पर्विकाः स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्कृष्टव्यास्तु शे
शेषतः ८७ प्रायश्चित्तेष्टिसंप्राप्तौ कुर्यात्स्वर्गाहुतिं बुधः उद्धृतेषु प्रसंप्राप्तौ जुहुयाद्द्वादशाहुतीः ८८ अग्न्याधेयादिकं प्राप्तमुभयानुगमादि
ना स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्कृष्टव्यमसंशयं ८९ मथित्वा पावके सर्वप्रायश्चित्तं विधाय च मित्रायेत्यादिभिर्हुत्वा द्वादशानुगे महतीः ९०
अग्निहोत्रं यथाकालं नित्येष्टिं च विनेतरत् आ स्वाम्यागमनात्तिष्ठेदागत्याथो रधीत सः ९१

तिः ८४ रुद्रजमंत्रमुपसंहरति। अत इति स्पष्टं। ८५ पर्वकं दर्विहोममाह। प्रवसतीति स्पष्ट। ८६ नैमित्तिकीनामिष्टीनां गौणकालाभावाल्लोपप्रसक्त्या
ह। नैमित्तिका इति। पर्विका इत्यत्र वहु व्रीहिः। पुरुषोपपातरूपाः। अशेषतः। स्वरूपेण। तेना सा स्वाने पूर्णाहुतिरपिनेति भावः ८७ कर्मोप
याते रूपान्तु विशेषमाह। प्रायश्चित्तेति। प्रायश्चित्तेष्टयः व्रातपत्यादयः। बुध इति: प्रभुः प्रथमकल्पस्येत्यादि। नोनिषिद्ध पूर्णाहुतिपक्षमेव प्रथमप
क्षसामर्थ्येपि कुर्यादिति भावः। उद्धृते ऐ विशेषमाह उद्धृतेति। स्पष्ट। मित्रायेत्यादयः। ८८ प्रोषितस्य पुनराधानप्राप्तौ निर्णयमाह। अग्न्याधेयमिति। आदि
ना सर्वैः पुनराधानमितः। असंशयं रहितो लवो न कार्य इति भावः। यस्योभावग्नी अभिनिम्लोचोदितेभयानुगमः प्रसिद्धः ८९ तादृशस्य लेपुनराधा
नोत्कर्षत्र अनुगतयेन मितिकमाह। मथित्वेति। सर्वप्रायश्चित्तं होमविशेषः। च कारः समुच्चये ९० एतराधानोत्कर्षविपि दर्शाग्नित्यकार्यमित्याह। अग्निहोत्रमि

राम•

केशवसिद्धांतानुसारेणाहरुद्दत्तमतमुपन्यस्य मतांतरमत्रोपदिशति। एवमिति। काम्याद्युत्त्यनभिन्नवाक्यत्वात्तपोनस्तत्कं ९२ ९३. नित्येष्वपि कचिदपवादार्थं
-- तत्रापीति। सोत्तरवेदिकाश्चातुर्मास्यपश्वादयः। नित्यनैमित्तिकत्वात्काम्यानिराकरोतीति आधानेति ९४ नन्वाधानविशेषे आधानात्कर्षः स्यादित्याशंक्य परिहर
ति। उभयेति आदिपदात्परीमासेष्टिः। तदभावादुत्तरेणां च न भवति। इहदर्शनेऽपत्तन्मते॥ ९५ अधुनाऽप्याढ्यत्वमप्यधिकारितावच्छेदकमिति वक्तुं प्रसंगात्साग्रेः
प्रवासमाह। धनार्जितिमित्र आदिनार्जनेरर्थलिप्सया प्रवासो युक्तो भवति। तत्रापि हेतुमाह धनेरिति। यागस्यार्थसाध्यत्वात्। परिशेषात्सिद्धार्थः मनु वदति तीर्थेति।
आदिपदात्सुहृद्दर्शनादिकार्यांतरग्रहः ९६ ननु तस्यैतस्य महाफलदत्तीर्थस्नानादिजन्यमपूर्वं न स्यात्। तद्द्विधायकवाक्यानां संकोचापत्तेश्चेत्यत्राह। ब्र
ह्मेति। ब्रह्मादिग्रहणं देवतामात्रोपलक्षणार्थं पितृदेवताः कव्यवाहनादयः। व्रतानि एकादश्यादीनि। तीर्थानि पुष्करादीनि। तपांसि पराकादीनि वेध्यानयेत्
दिद्दश। अग्निहोत्रसंज्ञकं कर्म यस्यास्तीत्याग्निहोत्री तदुद्दिविधेते। तदुक्तं यज्ञपार्श्वे। एवं सति गृहस्थस्य गृहे संपवे दिग्यातीर्थाघर्थं नतु व्रजे

एवं केशवसिद्धांतात्प्रापितस्याग्निसुक्रियाः अवश्यं भाविनीरुक्त्वाधुनाव स्येमतांतरं ९२ काम्याः क्रिया न कर्तव्याः स्वामिनि प्रोषिते सति नि
त्यनैमित्तिकीः कार्याः प्रवसत्यपि भर्तरि ९३ तत्रापि नैव कर्तव्याः क्रियाः सोत्तरवेदिकाः आधानपुनराधाने न स्तः प्रोषप्रवासिनि ९४ उभयानुगमा
दौ तु प्राप्ते स्यादाधेयतः पुरा नु किंचिदग्निहोत्रादि कर्तव्यमिह दर्शने ९५ धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासो ह्यग्निहोत्रिणः धनैर्हि संभवेदिज्या
तीर्थाद्यर्थं न तु व्रजेत् ९६ ब्रह्मा विष्णुः शिवः सूर्यो गोविप्रांपितृदेवताः अग्निहोत्रिगृहे संति व्रततीर्थतपांसि च ९७ श्रीरामचंद्रजी

त्यग्निहोत्रिणः दिवता ब्रह्मविष्णुमुखा इंद्रोपेंद्रादयस्तथा अग्निहोत्रशालुसंहितेवेति तीर्थमालिका। ब्राह्मादिस्तपेशाने वनतपोनजपादिक
मिति। अपरे त्वेवं वर्णयंति। अकेचेन्मधु विंदेत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्। इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत्। इति न्यायेन तीर्थसेवाद्यर्थं प्रवासो न
भवति। मत्यर्थमन्यत्रावश्यककार्यार्थं च प्रवासोऽस्त्येवेति। उक्तं चादृष्टार्थाय प्रवासो स्कनादृष्टायकर्थं चनेति। तथा। न वित्ताच निर्गतेन क्रीडाद्यर्थं न तु व्र
जेदिति तयोग्रहणेन प्रायश्चित्तप्रत्याम्नायभिर्द्दिष्टतीर्थस्नानक्रोशादिपरिमाणगमनार्थप्रवासाः प्रत्याख्याताः व्यग्रदृष्टाग्नेकादश्यादिष्वपि होमा
पेगमत्तस्तु कस्थम स्पहविः शेषभक्षणोत व्रतलोपप्रसक्तिरिति ध्येयं। ब्रह्मादिपदज्ञेनेन गोब्राह्मणपरिचर्या पितृदेवतातपसा व्रताचरणेन तीर्थस्ना
नेन तयः स्कोऽशेन यद्धर्मजातं तत्तदग्निहोत्रादि कर्मणा जायत इति। यथा। यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके तथात्रेति ९७ श्रीहनुमंतायनम

९

सर्त्तांच प्रवासानुज्ञार्यौ देशतः कालतश्चावधिमाह। अग्निहोत्रेणेति। द्वाभ्यां गुणाविध्याश्रयेण नाग्निहोत्रशब्दोऽग्निवाची। साग्निप्रवासे दोषाभावश्चापना-- इति। शतेयोजनानिपश्चिमः साग्निकोपलक्षणार्थमाहिताग्निरिति। आनर्थक्याद्दुर्बलमपि सबलं भवतीति न्यायात् ९८ अन्वष्टमिति। अजुहुन होममकुर्वन्नः तच्च प्रवासादर्थात्सावाभवति। केनापि हेतुना तस्यान्वष्टमिदं स्वयं होमम कुर्वतः पुनराधेयं नैमित्तिकं स्यात्। तस्य चांतरस्थे विकल्पमाह पवित्रेष्टि रिति। अपरे तु प्रवासहेतुना पुनराधेयमशक्तापवित्रेष्टिरिति व्यवस्थितविकल्पमाहुः। एतेनार्थोर्थमपि वतुः क्रोशात्मकस्य योजनस्य शतसंख्यावधि प्रवासस्तन्निषेधश्चाऽऽपर्य्यंतप्रवासानकार्यः। इत्यभिहितं भवति ९९ एवं हि श्रूयते। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। त्रिंशद्वर्षाणि दर्शपूर्णमासौ जीर्णो वा विरमेदिति। तत्र त्रिंशत्संवत्सरपक्षे तदूर्ध्वं दर्शपूर्णमासयोरेवाकरणं उतकर्ममात्रस्येति विप्रतिपत्ता वाहाऽदृष्टेरित्यादि चतुर्भिः। तान्येवाह दृष्टेरि। दृष्टदर्शपूर्णमासयागस्यासंकल्पितप्रथमयोग एव परिगृहीते जीर्णत्वे जीर्णो वा विरमेदिति विहिते कालेऽशक्तावस्थायामिति यावत्। तथा त्रिंश

अग्निहोत्रेणरहितः पंथानं शतयोजनं आहिताग्निः प्रयायाच्चेदग्निहोत्रं विनश्यति ९८ अन्वष्टमजुहृत्वा नोहा वयेदग्निर्गादिना तस्य स्यात्पुनराधेयं पवित्रेष्टिः तथापि वा ९९ दृष्टेः संकल्पिते पूर्णे जीर्णत्वे त्रिंशदाब्दिके पूर्णे सति निवर्त्तेत होमसोममखाद्यपि १०० केश्वस्वामिनामते स्युः मेतन्निरूपितं तस्मात्त्रेताग्नि निष्पाद्यं नाग्निहोत्रादिकं च न १ प्रधाने हविर्विकाराः स्युः सर्वमन्यद्दृढवेदिह यद्दग्निहोत्रमेवस्यात्पशुसो[illegible] मादिनवितिर २ त्रिंश[illegible]दिनादिभिर्वाग्निहोत्राद्युपरमोस्त्विति वेदांते पुरुषार्थाधिकरणे प्राह वामनः ३ कुटुंबभरणाया मन्ने पसत्रिवत्सरं काम्येन सोमयागेन यजेता सौन चेतरः ४ तावदन्नविहीनोपि कुर्यान्नित्यं तु सौमिकं यथाल्पगुणोपेतं यथासंभवदक्षिणं यो नाहिताग्निः शतगुः सहस्रगुरसोमपः नाप्नावचीर्णं योऽयः स्यादि[illegible] ॥

त्संवत्सरात्मके काले पूर्णे सति होमोऽग्निहोत्रं सोमेमखाद्यपि कलंकमजात निवर्त्तेतः इदं केशवस्वामिनाप्युक्तं तस्मात्त्रैताग्निसाध्यं किमपि न भवेत्। धारणं तु प्रतिपत्त्यार्थवत् १०० ॥१ पक्षांतरमाह। यद्वेति। इष्टिविकाराश्चातुर्मास्यादयो न स्युः। दर्विहोमसोमविकाराश्च भवेयुः। नैमित्तिके पूर्णेष्टान्येपरामाहुतिः। अथवा पशुसोमविकारा न स्युः। दर्विहोमोऽग्निहोत्रहोमादिकं तु कार्यमेव २ प्रथमपक्षसंमतिं दर्शयति। त्रिंशदिति। आदिपदात्सकलमपि। इति वेदांतपुरुषार्थाधिकरणे वामनेन साधितमित्यर्थः ३ काम्यसोमाधिकारिणमाह। कुटुंबेति। यावंतो यजमानस्य स्वर्गत्वान्गवादयः। कुटुंबं तत्तद्दृहस्थस्य विज्ञेयं भरणाहरणमिति। त्रिवर्षाधिककुटुंबभरणपर्याप्तद्रव्यवान्। काम्यसोमानुष्ठानेऽधिकृतो भवति नेतर ४ नित्यसोमे काम्यायोपदेशार्थमाह। तावदिति गुणाः अरुणादयः। शेषं स्पष्टं। यच्चेयजत्याश्चर्यवचनेन तत्काम्यसोमपरं नित्याकरणे प्रत्यवायश्रवणात् ५ तमेयादाह इति

अयाद्याधिकारोपजीविविषपुत्राहाय यथार्थमिति। यथार्थमिति। पथार्थमिति। यथाथेय यथाप्रयोजनं यज्ञार्थमिति यावत्। अन्यत्र कुटुंबभरणादौ। आदिपदा
दातिथ्यादौ। मासः स्मृता — — काकयोनिमिति वा पाठः। एतेन याज्ञवल्क्येनापि नित्यं विधेयमित्युक्तं भवति। यत्र यज्ञार्थं याचितं द्रव्यमिति निंदावचनेन तत्काम्य
येत्तपरं॥७॥ अथ सत्स्वपि अधिकारे नित्यकर्माणामकरणे दोषश्रवणाद् अवश्यमनुष्ठेयत्वमाह। निर्धनेति चतुर्भिः। कुमार्गः प्रतिग्रहादिभिन्नैः। तदुक्तं। समवि
ताग माधन्यादायो लाभ अयोजयः। प्रयोगो विप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव चेति। चौर्यस्यापि प्रसक्तौ विशिनष्टि। चौर्यादि इति। परस्वेनोद्दीतेति श्रवणात्। य
ज्ञार्थं कुरुक्षेत्रादिषु प्रतिग्रहोपि न दोषायेति भावः। प्रमादादिति मन्वादिनिंदावचनं काम्यहोमविषयं न नित्यविषयं। तेषाकरणे श्रवणास्य बलीयस्त्व
र स्मृते श्रुतदयेक्षयादौर्बल्यात्। आवश्यकेति। सर्वेष्टं भारसमृद्धौ सुवर्णाभिन्नदेयदक्षिणाद्रव्यालाभे तु चौर्यमपि कृत्वा नित्यं सदक्षिणं कार्यं।

यथार्थमिच्छितं द्रव्यमन्यत्राविनियोजयेत् श्राद्धादौ स्यात्पाते यो भास योनिं स गच्छति ७ निर्धनो धनसाध्येषु नित्येषु विहितो यदि। चौर्यादन्नैः कु
मार्गैरपीच्छेद्धनमर्जयेत् ८ सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे मेषीकृष्णाजिनादिकं चांडालात्प्रतिगृह्यापि यज्ञेनावश्यकैर्मखैः ९ प्रमादाद्धिग्गम्यार्थमग्निहोत्रमु
यामते उत्पादितेनैवा काम्यानि काम्यहोमविवृत्तया १० आवश्यके तु सोमादौ सर्वसंभारसंभृते सुवर्णाप्रतिसिंगद्रव्यालाभे हि चारयेत् ११ इष्टानित्येष्टिर
पवाग्निष्टिः सोममाहरेत् एवं सोमेष्टिपर्वत्वमेवेतुल्यविकल्पनं १२ अव्यवस्थितविकल्पाभाकातीयवचनाद्भवेत् यस्तु पक्वे सोमः सन्नाद्धीत ह
नाशने १३ स कुर्यात्सोमपर्वत्वमन्येषामिष्टिपर्वता विधिरेतोक्रमन्याद्भ्रूणव्यवस्थितविकल्पने १४ त्रिपुरुषमविच्छिन्नं यस्य सोमः कृतः तु
भवेत् तस्य स्यात्सोमपर्वत्वमन्येषामिष्टिपर्वता १५ विप्रे सोमेष्टिपर्वत्वे विकल्पं प्राह जैमिनिः राजादेरिष्टिपर्वत्वमपसोम एव नियच्छति १६

नादक्षिणो यज्ञो भवतीति श्रुतेः। पत्र सुवर्णमेव दक्षिणादेयः। तत्र सुवर्णं येक्षापायं यथासंभवं देयं। न तु सुवर्णचौर्यं तस्य महापातकत्वेनाधिका
र एव विहन्येत। अप्यन्यायशतं कृत्वा भर्तव्यो मनुरब्रवीदिति स्मृतेः। पोष्यान्तर्गतत्वाच्चाग्नीनां नित्यमनुष्ठेयमेवेति भावः ८।९।१०।११। अथोपक्रमसोम
संभारस्यापि यत्पुः कृतदर्शपूर्णमासत्वे चाधिकारकमित्याह तिविकल्पेनाहाइष्टेति इष्टानित्यैष्टिर्दर्शपूर्णमासौ येन सततया। अथवात्र निष्टेष्टि
:तो मं कुर्यात् उभयथाश्रवणात् स्फुतुल्यविकल्पः। १२ कल्पान्तराभिप्राये राणाह। अव्यवस्थितेति। व्यवस्थां दर्शयति। यस्त्विति। स इष्टदर्शप
र्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति सोमेन वोपक्रमः सोम इति कात्यायनवचनात्। सोमेष्टिपर्वकत्वे व्यवस्थितो विकल्पः १३ अत्रैव विधिरलोकप्र
कारमाह विधीति। अनाहकस्य अनादेष १५ जैमिन्युक्ते विशेषमाह। विप्रेति। तुल्यविकल्पो वा व्यवस्थितो ब्राह्मणानामेवेति भावः १६ श्रीमहादेवजी

इष्टानित्येष्टिरित्यादिना कृतदर्शपूर्णमासस्याकृतदर्शपूर्णमासस्य च सोमाधिकारमुक्त्वा ऽधुनादैवीमात्मपतिरासार्थं कृतप्रायश्चित्त एव सोमेधिकारीति दर्शयन्
ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति श्रूयते तत्राधिकारिणमाह। पितेति। सोमयागेनेनेष्टवानित्यर्थः। वाशब्दोसमुच्चयार्थः। द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचनात्
पुनरुत्सृष्टशब्दार्थः खपंवस्यति। देवताद्रव्यलक्षितं ऐन्द्राग्नः पशुर्यागउच्यते १७ द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचने द्वेधा विप्रतिपत्तिमाह एवमिति। तत्र पूर्वोक्त
पक्षो मीमांसकाभिमतः कतिपयाज्ञिकाभिमतस्त्वद्वितीयं पक्षमाह यस्येति। कैश्चिद्याज्ञिकैरुच्यत इति शेषः १८ तत्र संमतिमाह पितृहीति। एवं पितामहे सो
ममेव्य्पि विततयेसोमयाजिनि प्रायश्चित्तपंप पशुर्न भवतीति सूक्तं भाष्ये १९ स चायं पशुर्गौर्वा छागो वेति संदेहे सिद्धान्तमेवाह [illegible] चोदकेति। चोदकेति
चोदकोविधातः। सर्वेषांप्रकृतिरग्नीषोमीयः। स च छाग एवाम्नातः। छागस्य हविष इत्यादिना। अत्रापि सामान्यपशुशब्देनोपात्तः पशुः छाग एव भविष्यति। एवं सति
चोदकानुग्रहः न चास्य पुनरुत्सृष्टत्वं न संभवतीति वाच्यम्। पूर्वं वाहितोदोर्वत्स्यादुत्सृष्टः पुनरश्च समर्थः स न पुनर्वाहितः स पुनरुत्सृष्टशब्दार्थ इति। स चायं छा

पितापितामहो वापि सोमं यस्य न पीतवान् ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेत पशुं द्विसः १७ एवं मीमांसकाः प्राहुर्याज्ञिकास्त्वपि केचन यस्येन पृः पशुः कैश्चित्पिताप
स्य न सोमपः १८ पितर्यसोमपीथे ऽपि सोमपश्चेत्पितामहः तत्रैन्द्राग्नो न कर्तव्यो मारद्वाजीयभाष्यतः १९ चोदकानुग्रहाच्चायं पशुः छागो वगम्यते पुनरुत्सृष्टवाचो
हि वाहोत्सृष्टः पुनर्वहन् छागोपि संभवत्येव हि मोचले २० पुनरुत्सृष्टो गौ स्याद् इति गव्यादृतीरितः॥ सत्रेऽगोजातिनिपतंत पुनरुत्सृष्टशब्दने २१ तथाप
न्येपितद्वाच्याः शाखान्तरश्रुतः गोपशुः पुनरुत्सृष्टो ऽग्नीषोमीयो भवेदिति २२ पुनरुत्सृष्ट [illegible] शब्दार्थो गोशब्देन विशेषतः। तेन
गोरिति वुध्येत पुनरुत्सृष्टशब्दभाक् २३ तस्मादन्यपरेपि वाक्ये नोक्तमसंशयम् गोत्वन्यपशुच सामान्यं पुनरुत्सृष्टशब्दने २४ वाच्यत्वस्याविशिष्टत्वा
चोदकाल्लोकगर्हणात् कलौ युगे तु यो यागनिषेधाच्च भवेदजः २५ पुनरुत्सृष्टशब्दार्थश्छाग एव भवेदिह स्वकेहेन भरद्वाजः सुस्पष्टमिदमब्रवीत् २६
सत्येकमं पुनरुत्सृष्टं श्लोकशेसाध्यं पुनर्मुनिः लोगाक्षिरनुष्टात्वं पशुमत्रोपदिष्टवान् २७ पमपीर्यः पुरिजातः सोनुसृष्टोभिधीयते समर्थत्वाविशिष्टत्वाच्छागोपि
न विरोत्स्यते २८ सोमाधिकारहेतुत्वात्सोमात्य वैत्रपर्वणि पशुरेव विधातव्य इति कर्कस्य संमतिः २९ ॥ श्रीरामजीसहायः ॥ छ ॥ ६
गोपि संभवति। हिमाचलादिदेशान्तरसेववाहवाहकत्वात् २० एकदेशिमतमुत्क्षिप्य दूषयति। पुनरिति। पुनरुत्सृष्टो गोमृग इति शाखान्तरेश्रूयते स्वचैतु पुनरुत्स
ष्टमात्रं। तत्र सामान्यविशेषोपसंहारन्यायेन पुनरुत्सृष्टशब्दोपि गोजातौ निपतत्विति २१ न नु कृत्रचित्सामान्य एव श्रूयते ऽतो विकल्पो स्विचेदत्रोह तथापीति। शा
खान्तरे श्रवणादन्येपि सामान्येन श्रुतो पुनरुत्सृष्टशब्दात्तद्वोगोजातिशब्दः। शाखान्तरीयवचनमाह गोपशुरिति। विशेषतः आग्नेयवत्तुर्धाकरणन्यायेन दूषाय
ति। तेन शाखान्तरस्थेन। अन्यपरेशात्पिगोपशुपरेणापि वाक्येन पुनरुत्सृष्टशब्दो गोपु छागेषु च सामान्येनाभिधीयतेऽतो धत्ते इत्यसंशयं तथा च पुनरुत्सृष्टशब्देन छागो
पि बुद्धिगोचरो भवति एवं च सति। अजत्वंएव ग्राह्यो नेतरः २४ तत्र हेतुचतुष्टयमाह। वाच्यत्वादिति। वाशब्दस्य सामान्ययोगिकत्वेनोभयत्राविशिष्टत्वात्। तृतीयस्य हेतु २५ उपसं
हरति पुनरिति संमतिमाह स्वकेति २६ अपि मन्येवार्थे वलोगाक्षिसंमतिमाह। सत्येकेति पुनरुत्सृष्टशब्दं श्लोकशसाध्यमिति २७ ला — कंपारिभाषिकमनुसृष्टशब्दा

अग्नीषोमीयेतिस्पष्टं भिन्नतंत्रत्वाश्रयणेनेदमुपन्यस्यति। एतश्चेति अनंतरं सोमानंतरमित्यर्थः। तथा च विकल्पः। स च व्यवस्थित एवानैष्टिकः। व्यवस्थि
ताः व्यवस्थाप्रत्याः ताश्चैवं बोध्याः। असोमाधानिनः सोमात्पूर्वं सोमाधानिनस्त्वनंतरं। आधानानंतरं सोमादिकरणेन सोमाधानेवा हन्येतानस्मात्सोमानंत
रमेव गोप्रत्यवदित्याशयः। कर्कस्तु सर्वपक्षे सोमात्पूर्वमेवाधिकारनिष्पत्तिलाभात्। अत एव विधिरिदौ ब्राह्मणपनिमित्तिकं नैमित्तिकाः पश्चाल
भान्तरमाह। यद्इति। असोवृत्स्यमाणलक्षणायो दुर्ब्राह्मणादौ ब्राह्मणपगुणयुक्तः स न सोमपानकर्तुमिच्छति। यस्मादित आदौ इत्यादितः। प्रथम
प्रयोगे इत्यर्थः। न प्रतिप्रयोगं स आश्विनो देवता यस्य त्याश्विनं धूम्रललामं धूम्रलोहितवर्णं। छागं लं छागं पशुं इत्यालभेत। द्रव्यदेवतो
पदेशात् आश्विनपशुयागः कर्तव्य इति चोदना। तत्र लक्षणमाह। वेद इति। स्पष्टे। लक्षणांतरमाप्याह। पुनर्भूरिति। पुनर्भूतनयः पौनर्भवः

अग्नीषोमीयपशुना सवनीयेन वाप्ययं पशुः समानतंत्रत्वादिति बौधायनाशयः २० पृथक्तंत्रत्वपक्षेऽपि सोमात्पूर्वमनंतरं
ऐन्द्राग्नो यं विधातव्य इत्यन्ये तु व्यवस्थिताः २१ योसौ दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासति स आदितः। आलभेताश्विनं धूम्रललामं छाग
लं पशुं २२ वेदो वेदश्च विच्छिन्नौ यस्य त्रिपुरुषं दुर्ब्राह्मणः स विज्ञेयः पुनर्भूतनयोऽपि च २३ न सोमं पीतवान् यस्य पिता
वा पितामहः। दुर्ब्राह्मणः समाचष्टे कर्कः प्रारंभांतरं कृते २४ स्वमंगीकरोत्येनमेत्र ब्राह्मणभाष्यकृत् पक्षे स्मिन्नाश्
विनैन्द्राग्नौ पशू एककनिमित्तकौ २५ तथाप्यदृष्टकार्यत्वान्न योरिह समुच्चयः। एकस्य सोमविच्छेदे केचिदैन्द्राग्नमब्रुवन्
२६ [illegible] विधोपि दुर्ब्राह्मणाश्विनपशुयागं कृत्वा सोमं कुर्वीत। पर्वोक्तेः ऐन्द्राग्नस्त्रिपुरुषसोमपी × श्री सरस्वतीजी ः॥

पुनः भूलक्षणांडमयवि पित्वं निरासार्थं द्वितीयादौ ब्राह्मणाथ निरसनार्थ इति निमित्तभेदान्नैमित्तिकभेदः यथोक्तं निमित्तभेद इति त
त्र पूर्वपक्षयति निवृत्ति। द्विपुरुषा सोमपीथित्वमपि दो ब्राह्मणप्रयोजकमिति भावः। अत्रार्थं सम्मतिं दर्शयति। पक्षमिति। एतोकर्को कृप
क्षं मेत्र ब्राह्मणभाष्यरामा हारः॥ पूर्वपक्षमुपसंहरति। पक्ष इति निमित्तभेदाभावादेकमेव नैमित्तिकं स्यादिति। सिद्धांतमाह। तथापीति। अद
ष्टार्थानां समुच्चयः इति न्यायात्। न दुक्तं कात्यायनः। नौमांसापांप्राप्ता पश्चिते षुदोषनासादित्यादि। एकदेशीमतमाह। एकस्येति। एकस्य पितुः पिता
महस्य वा सोमपीथत्वे ऐन्द्राग्न एव एकः पशुर्भवतीति त्रिपाराणां पित्रादीनां अविच्छेदेन सोमपीथत्वे तु पशुद्वयं भवतीति केषांचिन्मतं॥ ८०

भिन्नतेऽत्र च पक्षेऽपि एतयोः समानं तन्त्वैतेवेत्याहातयोरिति तयोः पूर्वलयोः समानतन्त्रतायां हेतुः। पशुगणत्वं हि। पशुत्वेकारशीन्यां सिद्धत्वात्। पश्वेक
दर्शिन्सपेक्षया विशेषमाह। किं त्विति। पत्रव हुवचनां तप्रयोगस्तत्र द्वित्वे नोहः। सोऽपि प्रकृतौ समवेतार्थानां दृष्टार्थानामुख्यार्थानाम यजुर्मन्त्राणामिवो एवं पित
पितामहो वापीत्यादि नाग्नेयेन नाचीपीदो ब्राह्मणाय हि हारक प्रायश्चित्त एवाधिकारे भवतीति प्रतिज्ञातं भवति। अधुनाशौचादिदोषरहित एव सो
मेत्याधिकारी भवतीति ज्ञापनायोपक्रामति। रजोदोषे इति। रजोरूपो दोषः। दंपत्योस्तु त्याधिकार एस एवं सिद्धं तत्वान्स्या रजः संक्रमे सति किम
पि कर्म न स्यात्तथाशौचेऽपि त्येकदेशीमतं दूषयति। नित्यमिति। यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यं। अग्निहोत्रहोमादि भवति। चास्य निमित्तिकत्वानि
त्यत्वव्यवहारः। निमित्ताज्जायते नैमित्तिकं क्षामवत्यादि। नु स्त्रिदम पि नित्यलक्षणाक्रांत्यतान्नित्यं। समिति। महि क्षामवत्वादि निमित्तानप्रत्यवा

त्रयाणामनतं सोमे तु तैलं द्राग्मामाश्विनं। तयोः समानतन्त्रत्वं भवेत्पशुगणात्वतः ३७ किं त्वेता वाग्निषेपोऽत्र वहुत्वे द्वित्वमस्ति। रजोदोषसमुत
न्ते सूतके स्तके पि वा। नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात्काम्यं कर्म न किंचन ३८ आधाने पुनराधानं पशुः सौत्रामणीतथा ३९ चातुर्मास्यानि सोमश्च तथै
वाग्रयणक्रिया। अकाम्यत्वेऽपि नैते स्युः सूतकादावनुष्ठितिः ४० प्रक्रांते त्वपि चैते तु सूतकादि समुद्भवे। कर्तव्यान्यपि चैतानि वारिता
न्यथ शेषतः ४१ पतितो नैव कुर्वन्न शास्त्रीयं कर्म किंचन प्रारब्धमपि संस्थाप्य यदंतरा पतितो भवेत् ४२ श्रीमते रामानुजाय नमः

तनपतिनिमित्तानंतरं प्राप्तो नैमित्तिकपदावरुद्धत्वान्न नित्यं। तथा चानपोप विघ्नस्य न्यायोपष्टंभकत्वेन कर्तव्यता सिद्धौ काम्यस्तु
सगुणस्यैव फलसमर्पकत्वात्स्वल्पादिकर्तकधर्मलोपेन कत्वाव प्रवृत्तिरिष्टेति भावः। ननु तर्हि आधानामपि रजोदोषादौ विधेयत्वं स्यादित्या
शङ्क्य निराकरोति आधानमिति। तत्राधानं नित्यमिति याज्ञिकामीमांसिकैकदेशिनश्च स्वाभिमतं च। पुनराधेयस्य नैमित्तिकत्वेन प्राप्तिः। अन्येषां
नित्यसंस्थानेन प्राप्तिः। अकाम्यत्वेतिनि नित्या नैमित्तिकत्वे यथा त्वेत्रेयं न स्यादिति सिद्धार्थं सर्वकर्मसाधारणमनुवदति। क्रांते त्वपि। अशेषतः अ
शेषाणि नित्यनैमित्तिककाम्यानि वारितानि कर्तव्यतानिषिद्धानि एवंमिति शेषः। तत्राप्याधानगतो विशेषो वक्ष्यते। अधुना पातित्यादिदोषरहित
त्वमप्यधिकारितावच्छेदकमित्याह पतित इति। सच प्रायश्चित्तानर्हः प्रायश्चित्तानिषु श्चेति द्विविधः। अन्यः प्रायश्चित्ती। लौकिककर्मेषु दोषा
र्थशास्त्रीयमिति। ननु आरंभानियम इत्यादिना तस्यापि प्रक्रांताधिकारः प्रत्यक्ष इति पूर्वपक्षं निराकरोति प्रारब्धमिति। प्रकृतिस्थेनारंभे
कृते पापमध्ये पातित्यनिमित्ते तत्रैव कर्मसमापनीनं तु तदुत्तरं रापमिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नचैव सत्यभाषणस्यापि शास्त्रीयत्वे निषेधः स्यादित्याशंक्य निराकरोति। अद्विजेष्विति। त्रैवर्णिकेतरे केनयो धर्मो यो धारणाद्युक्तो नन्वादिमि
रिति शेषः। प्रदक्षिणादिरूपः। अपि वा द्विजाद्विजसाधारणेपि नयो धर्मः सत्यवदनस्नानाचमनरूपस्तं कुर्यादेवेत्यर्थः। ननु पतितस्य शास्त्रीयकर्मनि
षेधा कथमश्वमेधावभृथस्नानः। श्रूयत इत्यश्वमेधेधिकार इत्याशंक्याह। अश्वमेधेति। आदिपदात्त्रैधसोमादिः। हेतुगर्भविशेषणमाह। महापा
तकेति। अधिकारोस्तीति किं वक्तव्यं प्रत्युत ब्रह्महत्यादिपापक्षयकाम नोपश्यमनुगुणः प्रायश्चित्तानुकाल एव भवेतोऽपदेशात्। अघुष्प्रयति ने
ब्राह्मणां हत्वा न्वकलंजं भक्षयेदित्यादिनिषेधास्तु पतितेन पालनीया नवेति संदेहे पूर्वोक्ताधिकरणन्यायेन न पालनीया इति पूर्वपक्षे निरा
करोति पतितेति। ब्रह्मघ्नस्य ब्रह्महत्याभ्यासे प्रायश्चित्तविशेषान्नानादित्यर्थः। ननु सत्कुर्यात्[illegible]तव्रतमित्यादिके नयस्य पतिता[illegible]निदेशोस्तित

अद्विजेष्वयो धर्मो धर्मसाधारणोपि वा। सत्यं वक्तव्यमित्यादि पतितोपि समाचरेत् ४३ अश्वमेधाधिके यज्ञे महापातकनाशनं
पतितस्याधिकारोस्मिन्नस्त्यु नानुगुणो भवेत् ४४ पतितोपि निषिद्धानां वर्जने धिकृतो भवेत्। ब्रह्मघ्नस्यापि तेनान्या ब्रह्महत्या
नयुज्यते ४५ पतितत्वातिदेशेषु नाधिकारो विनश्यति। निष्कृतिस्त्वतिदेश्यात्र नकर्मानधिकारिता ४६ पतितत्वप्रसंगेण बं
धुपातित्यहेतुक विशेषमभिधास्यामः कर्मभेदेषु केषुचित् ४७ पितुर्न नाम निर्देश्यो महापातकदोषिणः। आवेदनादिका
र्यं तु किं तु तत्परभाविनां ४८ सिद्धांतमाह। पतितत्वेति। म[illegible]॥ ७॥ श्रीमते रामानुजाय नमः श्रीलक्ष्मीजीः

स्य पूर्वोक्तन्यायेनानधिकारिता धर्मादिदेशाद्भवति नवेति संदेहे पतितवद्भवेत् इत्यादिवाक्यैः पातित्यादिदेशस्तत्र नाधिकारविपातः। न चातिदेशोऽव्य
र्थः प्रायश्चित्तार्थत्वमिति भावः। पतितस्य प्रसंगोपजीविविषयाह। पतितस्येति। प्रसंगेनागत्येत्यर्थः। बंधुशब्देन सपिंडा बांधवाश्च अभेदः चित्यने सुब्रह्मांच
प्रेषति। पैतापुत्रीयाभिति ज्योतिष्टोमादिकर्मविशेषु श्रूयते। तत्र संशयः। पित्रादीनां पतितत्वे सुब्रह्मसपाठे नामग्रहः कर्तव्यो नवेति संदेहे। पित्रा
दीनां शास्त्रीयकर्मसंबंधाभावान्नेति पूर्वपक्षं निराकरोति। पितुरिति। ननु द्वारलोपः स्यादित्याह किं त्विति परभाविनः पिता
महादयः। त्रयस्तेषां नाम निर्देशः। आवेदनं सुब्रह्मसपाशे संबंधादिपदानादीनामादौ॥ ७॥

पितृपितामहयोः पतितत्वे निर्णयमाह पितामहे ति। एवं चात्र पार्वणमपि संततं दुष्टत्वे निर्णयमाह। प्रपितामहे ति। प्रपितामह पितामह प्रपितामह पितामह इत्यादि निर्देशः। कार्यं इत्यर्थः। इदं चोपलक्षणं एवं चतुर्णामपि दुष्टत्वे प्रपितामह पितामह इत्याद्युन्नेयं। पुस्तकत्रय मध्यमे मध्यमः पिता महो दुष्टश्चेत् तं वर्जयित्वा पूर्व पश्चिमाउल्लेख्याः पित्रादित्रयाणां दुष्टत्वे प्रपितामहपित्राद्युपादाने च तत्रापि मध्यमदुष्टत्वे पूर्व पश्चिमयोरेव नि र्देशः। कार्य एतदर्थक श्चिदिति पूर्व पश्चिमानित्यत्र बहुवचनात् त्वं चानुनिर्देशस्य याणां प्रयते। तस्य यमुच्यते पूर्व पश्चिमानिति पूर्वपुरुषमु ह्य वपतितानिति प्रपतनं इति शेषः। पितृदूतपतिः। किंचिति। अत्र द्वयोरेव नामग्रहणं इति विशेषशास्त्रं सामान्यस्य बाधादितिप्राशयः। पुत्रस्य रामा हूतेनप्रपतेत्रमुकस्य पुत्रोपजत तत्रैशं शेयः पित्रादीनां दुष्टत्वे पुत्रादिपदेव निर्देशो नास्मादृ तत्र सिद्धांत माह। येषामिति पिपामदुष्टानां

पितामहपुरे [illegible] गाणां त्र याणां नाम निर्दिशेत। पितामहोपि दुष्टश्चेत् प्रपितामहपूर्वकाः ४८ निर्दिष्टव्यास्त्रयो मर्त्या स्तस्मिन्नपि विदूषिते प्रपि तामहपित्र्याद्यास्त्रयो वा आद्यथा क्रमं ५१ दुष्टश्चेन्मध्यमः कश्चित्तद्वर्जं पूर्वपश्चिमान् त्रीनेव निर्दिशेन्मर्त्यान् किंत्वत्रे न द्विशिष्यते ५२ येषां केषां च म र्त्यानां नामान्यश्चगुरादिशेत् ते षां पुत्रस्य पौत्रस्य न प्रेत्यादि शपते ये तः ५२ पितामहादित्रितये पित्रादित्रयभावनात् अन्यादृशोपि संबंधे नि र्देशस्तेव मेवहि ५३ मात्रादीनामिदं स्त्रीणां योजनीयं मशोषतः। निर्देश्या गोत्रिणीनां नो महापातकसंभवे ५४ यजमानस्य यत्र द्वौ पितरौ वा पितामहौ। पितुः पितामहोतस्य निर्देशे दूषयेन्नेरान् ५५ निर्देश्यानां च योषा णां स्वपत्नीत्र भवेति चेत् तासामपि स्वभर्तॄणां नाम निर्देश इष्यते ५६ औरसाद्येव पुत्रा ये महापातक विवर्जिताः तेषां नामग्रहीतव्यं स्ववल्लरापादि कर्मसु। ५७ पुत्राणां क्षेत्रजादीनां नाम पित्र्येष्यते।

प्रपितामहादीनां नामानि कथयेत। तेषामेवायं यस्य पुत्रादिनोल्लेखः। मनुकयमस्य तेषां पुत्रत्वादि पितामहादीति पिनामग्राह्ययोग्यास्तेषां पित्रादिभावना च नाकार्या। यपपि पैनेवं संबंधः स्तथाप्येवमेव निर्देशो वचनात्। मात्रादित्रये नतिदेशार्थ माह। मात्रादीनामिति। इदं पूर्वोक्तलक्षणं। नाम्नी निर्देशस्तस्यां गोत्रिणीनां योनिर्णये योजनीयं। अधुना दत्तके निर्णयमाह यजमानेति। यस्य यजमानस्तत्र याणां मध्ये यः कश्चन दत्तको भवेत्। तस्य यजमानस्योभौ वंशौ निर्दिष्टव्यौ। मात्रादिनिर्देशेन तस्य पत्नीनामस्य पुत्रस्वो भवतीत्याह। निर्देश्यानामिति। अत्र पुत्रानाम निर्देशनिरो यमाह। औरसाद्य इति। स्वपत्न्यां स्वस्मात् जाता औरसाः शत्रेषामपि वपतितत्वे न निर्देश्या इत्याह। महापातकेति। औरसग्रहणा

औरसपुत्राणामिव भ्रातृपुत्राणामपि स्यादित्याह तथैवेति। अपिशब्दात् कन्यापत्यानामपि औरसवन्निर्देश इत्यर्थः। मृतानामपि अपत्यता स्यादत आ
ह जीवतामिति। क्रममाह यथाज्येष्ठमिति। स्त्रीप्रजास्वपि साधुत्वे यथाज्येष्ठक्रमत्वातिदेशार्थमाह स्त्रीप्रजेति। स्पष्टं। अमुकस्य प्रपितामह इत्यत्र
तेति नन्वनामनिर्देशस्तमप्यपत्यं च यथायोग्यं यथासंभवं निर्देश्यो भवतीत्याह अन्नप्राशनादीनामिति। प्रायो ऽसंभवाद्यदीत्युक्तं। जनिष्यमाणापत्यानां नाम्ना
अनुकीर्तनं न संभवतीति हेतुदर्शनपुरःसरमाह जनिष्यमाणेति। नामनिर्देशं विना केवलं जनिष्यमाणशब्देन संबंधकीर्तनेन कार्यं। कुतः। ना
मनिर्देशस्यापि वाक्यावयवत्वात् तस्येदानीमभावात्। अदृष्टे इह निपितानाम कुर्यादिति श्रुतेः। गतं प्रसक्तानुप्रसक्तं। अथ प्रयोगे देशविशेषवर्ज

तथैव भ्रातृपुत्राणां पुत्रिकासंततेरपि जीवतां नामापत्यानां यथाज्येष्ठं प्रकीर्तितं स्त्रीप्रजानामधेयं च पुंवदेतत्प्रकीर्त्यते नन्नप्राशी
नामपत्यानि यद्विजानाति कानिचित् तेषामपि असंभवान्नामधेयं विनिर्दिशेत् जनिष्यमाणापत्यानामिदानीं नामवर्जनात् जनिष्य
माणशब्देनैवेष्टं संबंधकीर्तनं देशदोषवशेनापि विनश्यत्यधिकारिता अंगवंगकलिंगादौ म्लेच्छादिनिलये यथा कालदोषाधिकारस्य
हानिर्विततु तत्क्वचित् मलमासे यथा सर्वकालांतरमलावहे सूर्यसंक्रांतिरहितो मलमासो ऽभिधीयते तत्रानन्यगतिर्नित्यां कुर्यान्नैमित्ति
कीं क्रियां काम्यं तु यागहोमादि न तत्रेष्टं कथंचन

मपि संभवादिष्वधिकारितावच्छेदकमिति व्यतिरेकमुखेनाह देशेति। सर्वाणि निमित्तानि तत्र आरोपवर्तिनार्यावर्तादावपि म्लेच्छादिनिलयेन
धिकारः। आदिपदादन्तरिक्षानाच्छादनादयः। अथ कालस्यापि अधिकारितावच्छेदकत्वमिति व्यतिरेकमुखेनाह। कालदोषइत्यादिना। काल
स्य दोषः सत्यप्यधिकारे तस्य हानिं कुरुते। प्रारब्धकर्मणामगतिकानां च नाधिकारविघात इति सूचयितुं क्वचिदिति। दोषदिङ्मात्रमुदाहरति। म
लमास इति। तल्लक्षणमाह। सूर्येति। एवं क्वचिदुक्तं तत्प्रपंचार्थमाह तत्रेति। अनन्यगतिकं नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात्। काम्यं तु नैव भवेत्। सर्वा
गोपसंहृतस्यैव तस्य फलवत्वात्। न्यायविदस्तु काम्यमपि अनन्यगतिकत्वमिति विशेषयंति अन्यपादे वा मलमासे वृष्टिनिरोधे सस्यहानिभयात् का
रीरिष्टिर्न स्यादिति ॥ ६ ॥

९२

13

परिशेषात्सिद्धार्थमनुवदति नित्येति। अत एव कालदोषस्याधिकारविघातदर्शनादेव हेतोः। गतिमेवाह। अगतिकनित्यनैमित्तिकर्मणाममभावादि
ति। सोमपदस्योपलक्षणार्थमाह। एवमिति। यत्र अशुद्धकालसंभवो न्दितो। निसर्वाणि उदाहर्तुमाह। तान्येवाह। पश्चिति। आदिना सौत्रामण्यादि। अ
त्रापि अमुमेव हेतुं संचरन्नाह। महालयेति। आदिपदादष्टकाकर्मादि। पत्न्यपि मासविशेषेणाभिहितं तन्मले वर्ज्येत। उत्तरमासि न चेत्तत्रैव कृत्ं भवती
ति अभिप्रायः। अतः संगतिर्लोके एवमेव मासिकेष्वपीत्याह। प्रतिमासमिति। अगतिकान्याह। पार्वणेष्ट्यादिना पार्वणा दर्शपूर्णमासौ मासि श्राद्धं दर्शश्राद्धं पितृ
क्रतुः पिंडपितृयज्ञाः प्रेते प्रेतनिमित्तं दाहादारभ्य सपिंडीकरणान्ताः। तीर्थस्नाने। मलमासात्पूर्वमेव प्रस्थितस्य जपादि। तीर्थनिमित्तानेव। जातकर्मादि

नित्यापि तत्र नैवेष्टा क्रियाग्नौ त्यंतरे सति। अत एव न सोमे ज्यावसंते पि मलिम्लुचे। नित्याप्यधान तत्र स्यात्संभवाच्छुद्धपर्वणः। एवमन्यानि कर्माणि
नित्यान्यपि मलिम्लुचे पाल्पिज्याग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि न कार्याणि। शुद्धकालस्यापि च संभवात्। महालयाष्टकोत्सर्गोपाक
र्मादिषु पि कर्मयत्तस्याप्यमासविशेषाख्या विहितं वर्ज्यं मलेन तरस्यापि मासस्य तत्संज्ञस्यैव संभवात्। प्रतिमासं मासिकानि कुर्वन्नामे मलि
म्लुचे मासिकेनैव कुर्वीत कुर्यादुत्तरमासितत्। पार्वणेष्ट्याग्निहोत्रे च मासि श्राद्धं पितृक्रतुः संध्या पंचमहायज्ञा देवताति थिपूजनं प्रेतमा
सादिमारभ्य श्राद्धपिंडोदकक्रियाः सपिंडीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः। तीर्थस्नानं जपः श्राद्धपिंडदानं च तर्पणं यवव्रीहितिले
र्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः। चंद्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकं मघात्रयोदशी श्राद्धमित्यादीनि बहून्यपि प्रत्युपस्थितहेतुनि संप्रा
प्तानि मलिम्लुचे अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यान्यधिकेपि च आब्दिकं नाम यच्छ्राद्धं मलमासे न दुष्यति मलमासप्रमीतानामन्येषामुत्तर गि

संस्काराः चूडान्तभाक्काम्यानादीनि ग्रहणानि निमित्तान्येवाद्या आदिपदाद्दर्वीदयकपिलाषष्ठीप्रभृतीनि। प्रत्युपस्थिताः प्राप्तहेतवो निमित्तानि उपरागादी
नि एतादृशानि बहूनि अधिकेपि कर्तव्यानि एतेषामगतित्वमेव हेतुरित्याह अनन्यगतिकेति स्पष्टम्। आब्दिकश्राद्धे विशेषमाह। आब्दिकमिति। अन्येषां
शुद्धमासमृतानां तु दर्शप्रथमाब्दिकातिरिक्तविषयं ज्ञेयं। न तु दर्शस्य परे आब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे। चतुर्दशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुन
राब्दिकमिति। अस्यार्थः पुनराब्दिकं द्वितीयादि वार्षिकं त्रयोदशे मासे तीते चतुर्दशादि विदिने कुर्यादिति ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमः श्रीरामः

रा०म०

९२

अथाभ्युदयिकश्राद्धनिषेधव्यापारे रौतप्रयोजकानि कर्माणि नकार्याणीति निलाघवार्थमाह। नस्यादिति। निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वान्निमांगल्यकार्याणि गृहप्रवेशविवाहादीनि तत्रापकान्निनभ्युदि इति भावः। आगतिकं नैमित्तिकं तु भवतीत्याह। विधिनेति जन्मनिमित्तं पुत्रजन्म पुत्रप्रधानरूपेण तद्वर्णिपित्वान मुख्यानकर्माणि। नसोमंती जातकीकेषुपदादिना। आगतियाप्राणानागर्भाधानादिसंस्काराणां मंगलत्वेन प्राप्तं च श्राद्धं नेदं वाधितुमिष्टवाधिनोपपत्तोवाधयाग ता प्रधानेनीयमानमंगान्यापकर्षिनीतिन्यायाच्च लौकिककर्मणि वगर्भ कर्माणि च मलमासनिषेधो नास्तीत्याह। गर्भ इति। वार्द्धुषिकं वृद्धिकर्म मसेवेतनादौ। इदानीं स्वाहोमात्र स्वकर्माणि पसादिप्रभृतीनि च मलेकार्याणीत्याह। वषट्कारमिति। आगनिकनित्यत्वेन प्राप्तसिद्धावपि पुनर्वचनं विनतु वषट्कारनघागमि वेथार्थी अतिग्रहणं विस्तंभार्थं नित्यानामपि प्रथमारंभो मलमासे न भवतीत्याह। आधमिति। आरंभणीयाश्चारंभणीया आदिशब्देन दर्शपूर्णमासौ। पत्र प्रयोगपरिज्ञाते। गतेगर्वचनेऽग्मकर्म चदर्शछिंपपाकाले समाचरेत्। अतिपाते सति तयोः श्रुतिमासिपुथन्नइतितान

नस्याद्भ्युदयश्राद्धं विनाजन्मनिमित्तकं। गर्भं वार्द्धुषिकं त्येनाधिमासे विसर्जयेत् ॥७७॥ वषट्कारं विनाहोमा भवंती हकेचनातेसर्वेमल मासेपिकर्तव्युक्ताइतिश्रुतिः ॥७८॥ आधानोन्नतरं पूर्णमासी चेन्मलमासगा। तस्यामारंभणीयादीन्न कुर्वीत कदाचन ॥७९॥ श्रीरामः

यापिपात्रिकारंभदर्शपूर्णयोरग्निहोत्रस्य चारिमंप्रतिष्ठाः पूर्वरूमीयामलमासे विसर्जयेत्। तथाऽपराणोधिमाससम्भव यदि प्रथमपर्वणि तथामलिम्लुचेपोपनाचारंभणीमिष्यते। गुरुभार्गवयोमौढ्ये चेद्रूस्थ्यग्रहेतथा इत्यादि संग्रहवाकेभ्यस्तथा नामकरणप्रकरणेव्यतीपाते च संचैकांतौ ग्रहणे वैधृतावपि। श्राद्धं विनाशुभं नैव प्राप्तकालेपि मानवः। अमासंक्रांतिविष्टयो दौ प्राप्तकालेपिनाचरेत्। दितिगर्भवचनाच्च मलास्ताघवरुद्धपौर्णमास्यां प्रथमपौर्णमासेतिष्टेति। नहूचनेचवर्णयंति वसुतस्तुदर्शेष्टिरित्यपपाठ एवानामकर्मचजाते ष्टिरिकालादर्शद र्शनात्। दर्शपूर्णमासानीनानो दक्षिणाग्निपक्ष नित्यास्मिन् देवयाज्ञिकभाष्ये चयपथ्या। स तेकथुकाल मलाद्विपादर्शापूर्णमासारंभोक पेसति आग्रयणकालमागतेतद्दतिकमर्णकायामयं प्रकाश इति। नच संग्रह वचनाव्यालस्यादिनातिक्रांतमारंभविषयापारा। प्रथमपर्वणी ति प्रथमपदीपादानाप्रथमपर्वणा आलस्यादिनातिक्रांतत्वेनासंभवात्॥ ॥छ॥ श्रीकृष्णायनमः॥ ॥छ॥ श्रीरामानुजायनमः॥

१४

14

ऋणविकं नैमित्तिकमपि कुर्यादिति। प्रागुक्तेन तेनोज्ञानेऽपि मूप्रिप्रसक्तातः तदपवादार्थमाह। नैमित्तिकीति। दुर्ध्यङ्गुदेऽमासीत्यर्थः। एवं रजोदोषेऽपि इत्यादिवाक्येन नैमि
त्तिकानुष्ठानप्राप्तौ इन्निषेधयति। अशौचेति। एतेनैतदुक्तं भवति। यास्यपुरूषोपपातरूपा जातेऽपि प्लामभवत्यादयस्ताः शुद्धेऽपर्वणि भवंति। यास्य कर्मोपयात
रूपत्रातवत्यादयो नैमित्तिकस्तास्तत्काले शुद्धकालांतरानादरेण मलमासेऽशौचे रजसि वा भवंति। मलोकाप्यतमवन्तीत्युक्तं भवति। तदुक्तं। तत्रारब्धदाम्पांभ
वतीत्याह। घिद्य इति। दैवादिति। दैवान्नानुपाद्यप्रतिवंधाद्दूसंतान्यपर्वणः प्राकेऽप्रकृतमिति। तस्य इंगसगतिकेमप्यागपनेसेकरमलमासादौ कार्यमित्याह। एए
रोतिदूपलेक्षणार्थमिदं श्रीहिशामावपर्वन्यायतोल्यात प्रसंगादिद्मुक्त्वा प्रकृतार्थमुपसंहरति। दैवादिति। दैवान्नानुपाद्यप्रतिवंधाद्दूसंतान्यपर्वणः प्राकेऽपि

॥ नैमित्तिकमपि जातेष्टि नूकर्तव्यामलिम्लुचाद्युर्ध्वपर्वणि। कुवरि रजाशौचरजसी विना ८० प्रकृतंमलमासप्राग्युक्तामप्यसमापितं।
आगते मलमासेऽपि तत्के तेप्यसमशयं ८१ पुरश्चाधान्यज्ञ्यन्येषु हावेसमुपस्थिते। शणमाकैमलमासेऽपि कृत्वायुपरामातुरः ८२ नवं
शुक्लापथ्याकालेऽप्री त्याग्रयणमाचरेत्तदेवासोमेननैवेष्टं प्राग्वसंतान्यपर्वणः ८३ शिष्टंपर्वैककमेवात्रत्थापि मलदूषितात्तत्र सोमम्बिनेव
कार्यनित्योऽपि सन्नयं ८४ पागलोपप्रसक्तावप्युदस्तादिमथा एवमुद्देशतः सारमधिकारस्यभाषितं विचिन्त्यकर्थापि प्रमितं तत्र करणे स्फुटं
८५ इति श्रीवादिमुकुटकुञ्जरश्रीकुमारस्वामीसूरिते त्रिकांडमंडने माल्कशमिश्रसोमयाजिकृतापरकेवमनोऽथमिनाथिकाशिकामुत्सोमयागोपाघातेऽधिकारनिर्णय

नने घृतत्यपर्वं च मलमासगं चेतामवतितनैत्राग्रेवृसंतामावादगतिकोन्नित्योऽपि सन्नसोमोवनभवति। किंतु वसंते विशाखुरायनेकार्यः। तत्राद्यसं
भवे नलोपप्रसक्तावपि मलमासेन भवति। एतदेव नथ्यतेन दृष्टयति दृद्ध्यादी। पथामभ्युदयस्पारिकमाधकारविधानके नधाम लोपीतिभावः। आदिपदात्स
तकादि प्रकरणार्थमुपसंहरति। एवमिति। उद्देशतः संक्षेपेणासारं श्रुतिसंमतं तन्निष्कृष्टमतं वहवादिसंमतं। प्रमेयेत्व धिकारस्याभावितः। निरूपितं। न्यूनत्वशं
कापरिहारार्थमाह। विचिंत्येति। स्फुरं विशदं विशेषाल्काकारेणेत्यर्थः। अधिकारप्रकरणसमा ॥ शिष्यावधायदर्शयतिः॥ इतीति। वादिनः पूर्वपक्षिणः। तेषां
भगुरत्वादिरूपेणान्तादृष्यरूपकं मुद्गरेति। स्वोक्तिभिः। सिद्धांतकथवह्वारा पर्वकपक्षमिराकरणेन मुद्गरत्वेचारोपितं त्रिणिचतानि कांडानि त्रिकांडानि ७

राम०
१४

॥श्रीगणेशाय नमः॥ नो दृष्टं गुरुसन्मुखं श्रुतिमुखं नो दृष्टमेतानां मुखं तेनावादिमुखं न याजकमुखं दृष्टं नो वा क्रियाणां मुखं॥ स्फूर्जत्संशयपजातजातनमथन
व्यापारपारक्षमं विद्वन्मंडनं कथमहो व्याख्यातुमावक्ष्महे॥१॥ क्वाहं मंदमतिः क्वेदमकूपारपिल्लीङ्गनं॥ तथापि साहसं कुर्वे तत्संतः संतु
मर्हथ॥२॥ एवं प्रतिनिधौ निरूपिते मुख्यालाभे प्रतिनिधिनाप्यनुष्ठितास्तु उपघातः क्रियालोप उपेक्षा च प्रमादतः॥ चतुर्विधमिदं प्रोक्तं पुन
राधानकारणं॥ प्रसिद्धः कर्मणां लोप उपघातोत्यजादिना॥ उपेक्षा च प्रवासेन प्रमादोग्नेरधारणमिति वचनक्रियालोपवशात्पुनराधानं
प्राप्नोतीति तत्प्रसंगसंगत्या पुनराधाननिमित्तानि कानिचित्पुनराधेयप्रतिमितान्यपि रुद्रकुमारभतेकामइति॥ कामेति मित्त सप्तमी पंविषयसप्तमी
वा। कामनायां सत्यां वैसंपन्ने निमित्तस्य पस्योवाभावश्रीत्यादिकस्य योगे प्राप्ते सत्यां पुनराधेयं विधेयं तत्संज्ञेकं काम्यं नैमित्तिकं च कर्मइष्यते।
अंगीक्रियते। कात्यकृद्भिरिति शेषः। कामनायां तावत् ऐज्यपशुस्कामेति। अस्यार्थः। ऐज्यपरस्कामस्य पुनराधेयं भवति वरुणो हि तन्नाज्य
मो कामस्त्रादेवेसोऽपस्कामइति। तथा पशुर्भवति ऐज्यं गच्छति एवं विद्वानाधत्त इतिश्रुतेः। नैमित्तिकशब्देन केनचिन्निमित्तेन विनष्टस्य पुनः

कामे निमित्तयोगे वा पुनराधेयमिष्यते निमित्तेषु यथायोगमाधानमथवा भवेत्॥१॥ तत्र येषु निमित्तेषु अंगग्राहिकया विधिः तत्रैव पुनराधेयमन्यथाधा

संधानात्मकं प्रायश्चित्तापरपर्यायं कर्मेष्यते तत्र भिन्ने जुहोतीत्यादिकं भेदननिमित्ते नहोमस्य विधानात्तस्य नैमित्तिकत्वं पुनराधेयस्यापि पस्योभाव
श्रीत्यादिना नष्टस्याग्निनिष्ठाधानतत्त्वस्य संस्काराणि एवीतिरूपस्य पुनरग्नेस्तादृशापूर्वोत्पादकत्वेन नैमित्तिकत्वं एवमेव पुनराधानस्यापि। पु
नराधेयस्य तु पुनः काम्यत्वमपि तादृशापूर्वातिशयनाशाभावेपि पशुस्कामादीन्प्रति विधीयमानत्वात् पुनराधेयपुनराधाने इति कर्मणोनां
मधेयं समव्यवहारार्थे पुनराधानस्य तु केवलं नैमित्तिकत्वमेवाह निमित्तेष्विति निमित्तेषु जातेषु वैत्य यथावाद्याधानं पुनराधानं भवे
त। सर्वथापि निमित्ते पक्षे पुनराधानमेव स्यादत आह। यथायोगमिति युज्यते अनेनेति योगः धर्मे युज्यते शास्त्रेणातो योगः शास्त्रमिति या
वत। मनतिक्रम्येति यथायोगं यथाशास्त्रमित्यर्थः। तथा च शास्त्रेण यस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं पुनराधानं वाम्नातमास्तत्र तत्र देवस्यादि
तिभावः॥१॥ एवं यथायोगमित्युक्तं तदेवास्पष्टमाह। तत्रेति तत्र येषु निमित्तेषु अंगग्राहिकान्यायतः विधिः पुनराधेयविधिः प्रोक्तइ
तिशेषः। तत्रैव पुनराधेयं स्यात्। अन्यथा पुनराधेयपशब्दाभावे आधानं पुनराधानमिष्यते अंगीक्रियते वा केरितिशेषः। यत्र पुनराधान
शब्दे विद्यमाने। विद्यमाने वा अतिक्रामेत्तदाग्नीनां विनाप्राइत्यादौ ताशलोकिकादिशब्दैः पुनराधानमेव भवतीति प्रायोवादः॥२॥

१

मतांतरमाह॥ अन्यत्रापीति॥ अपरे आचार्या अन्यत्रापि पुनराधेयनिमित्ते अपि विकल्पेनेति विकल्पतः सार्वविभक्तिकस्तसः पुनराधिंपुन
राधानं प्राहुः। इष्टेरप्यग्निनिष्ठसंस्कारोत्पादनक्षमत्वात्। सर्वत्राधेयस्थलेपि पुनराधानप्राप्तौ मतभेदेनापवादमाह॥ अन्येत्विति॥ अन्ये
आचार्या नियतं नियमेन नक्तीयं आग्न्याधेयं पुनराधेयमेव वितन्वे विस्तारयंति कुर्वंतीत्यर्थः॥ आधानानंतरं केनचिन्निमित्तेन पुनराधेय
पुनराधानात्यत्तमेक्त तेषां पुनः पुनराधानस्याधेयस्य वा निमित्तसंपाते सत्यामपि पुनराधेयमेवेभवतीति तृतीयशब्दार्थः॥ ३॥ तत्र प्रथमंका
म्यमेवाह॥ आधायेति॥ आधाय अग्नीनिति शेषः। आधानं कृत्वेत्यर्थः। तस्मिन्वत्सरे हट्टीछो हृष्टेर्वित्तस्यदृष्टायां सत्यां पुनरा
हितिः पुनराधेयं भवति। अपि वा अन्यदा वत्सरादूर्ध्वमपि प्रजां पुत्रादिं संततिं पशून् गवादीन् पुष्टिं पुष्टिजनकान्नादीन् इष्ट
अन्यत्राप्यपरे प्राहुः पुनराधिं विकल्पतः अन्येत नीयं नियतमस्याधेयं वितन्वते ३ आधायवत्सरे तस्मिन् हट्टीछो पुनराहितिः प्र
जां पशूंस्तथा पुष्टिमिछता मन्यदापि च ४ आधानवत्सरे जातोपघाथाद् लुप्यते पः अहट्टिर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात्पुन
राहितिः ५ पत्नभागं गवेषु पर्णाधद्रोधानस्य कारणं आधेसंवत्सरे तत्रैव पुनराहितिः ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥
तां पद्यां कचिदपि पुनराधेयं भवति ४॥ अहट्टिकामत्वेन पुनराधेयमुक्तमधुना तदेवाहट्टिनिमित्ते नैमित्तिकमाह॥ आधानेति॥
तत्र तस्यामिति तत्र अहट्टौ सत्यां निमित्तसप्तमी पंपुनराहितः पुनराधेयं भवतीति शेषः। अहट्टिलक्षणमाह। आधानसंवत्सरेव
र्षे चेद्यदि आधानकर्तुर्यजमानस्येति यावत् उपद्रवो गृहदाहज्वरादिजन्यः सा अहट्टिर्नाम प्रोक्ता उक्ता॥ ५॥ ६॥ निमित्तां
तरमाह॥ पत्नेति॥ पत्नस्य भागः यज्ञियं द्रव्यं अंगस्य पारणादेर्वेधुर्यराहित्यं नाश इति यावत् तस्माद्विजोर्यदाधानस्य कारणं पुन
राधानकारणं निमित्तं केचिद्वदंति। चेद्यदि तन्निमित्तं आधेवत्सरे प्रथमवर्षे जातं तत्रैव तस्मिन्नेव निमित्ते पुनराहितः पुनराधेयमेवेति ६॥ राम०

पुनराधाननिमित्तान्येव वक्तुं प्रतिजानीते। तत्रेति। तत्र पुनराधेयप्रकरणे सूत्रकारैर्विधापनादिभिरशेषतः साकल्येन चिरूपिताति प्रोक्तानि निमि
त्तानि वक्ष्यामि। अशेषत इत्यस्य रक्ष्यामीत्यन्वयो वा॥ ३॥ प्रतिज्ञामाह। यदित्यादिपंचभिः। यदिति। एकवत्सरे एकवत्सरमभिव्याप्य कु
टुंबस्य गृह्यपित्रादीनां जीवनाय जीवनं कर्तुमलं पर्याप्तं यद्द्विजं धनं धान्यादि वा। तन्नाशे चोरादि ना तदा पेपुनराधेयमिष्यते। अं
गीक्रियते। पुत्रा इति भर्त्सं पुत्रभर्त्सा पुत्ररूपा मनुष्या अपत्यानीति यावत्। यमात्पुत्रो जायते इत्यत्र पुंशब्दश्रवणात् पुत्रशब्द
स्यापत्यार्थत्वेन दृष्टत्वात्। तेनात्र पसस्यापि संग्रहः। कन्यात्वविवाहिते वा। कारंभपात्रे विशेषश्रवणे ना विवाहितकन्यासं रक्षया
कर्त्तव्यत्वेन विहितत्वादिति। पुत्रशब्दस्य संततिवाचक प्रजाशब्दपर्यायत्वेन पुत्रयोन्त्वहीनो पुनराधेयमित्यभिप्रायः। कथंभू
तानां पुत्रभर्त्यानां ज्ञातीनां सवर्णजातानामित्यर्थः। अथवा ज्ञातीनां कुलजातानां पुत्रव्यतिरिक्तानामपि त्रवरोधने मरणे निमित्ते पुन
राधेयमिष्यता इत्युत्तर श्लोकस्थेनान्वयः। मर्त्यायामिति पादे भर्त्सा शब्देन भृतिः॥ मरणे इति पाठे तु स्यष्ट एवार्थः। अत्र ज्ञातिशब्दे
तत्रैतानि निमित्तानि सूत्रकारैरशेषतः निरूपितानि वक्ष्यामि पुनराधेयकर्मणि॥ यद्धिजं द्रविणं पालनं कुटुंबस्यैकवत्सरे तन्नाशे
पुत्रभर्त्यानां ज्ञातीनामवरोधने च अंगनानाशे पुनराधेयमिष्यते ज्यानिः सर्वस्वहानिः स्यात्स्यं स्मात्यं द्विजस्कृतेः ॥ ५ ६॥
न त्रिपुरुषीति विज्ञायते। सा च स्वपितृमारभ्य वेदितव्या। पुत्रभ्रातृपितृमातृबंधुपरूणामिति परं तत्रोक्तेः। अंगसंबंधकारणाद्दूषुरिति
गृह्यत्तिकारः। अवरोधनमुपरोधः स च राजादिकृत इत्यापस्तंबः। वल्लवद्बहिरघरैर्निगत्यमान संविरुध्यमानत्वं तदेवावरोधनमित्य
क्तं गृह्यदत्तभाष्ये। एवं व्याख्यातं गोवत्ली वृद्धन्यायेन प्रचष्टत्निः॥ ८॥ अंगनाशइति। तथा अंगनाशे पाणपाहिहातो अंगनानाशे
स्त्रीमरणे निमित्ते पुनराधेयमिष्यते। एतानि निमित्तसमस्यः। तथा च प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते। भाष्ये तु अंगनाशब्देन कनिष्ठ
ली आधानानुप्रविष्टपत्नी वा। न्यारंभणीयोत्तरमजातपत्नी मासस्य ज्येष्ठपत्नी वा भ्रातृस्त्वेस्तु कं। ज्येष्ठपत्न्यादोषविशेषेणानधिकारापन्ना
वेतादिति स्मृतिचंद्रिकायां एकवत्सरपर्याप्तद्रव्यहानौ पुनराधेयमसंज्ञसमन्वानस्य कस्यचिन्मतेनाह। ज्यानिरिति। ज्यानिशब्देन

अत इति। अतः एतस्मादेव कारणात् त्र्यब्दं व्यतीते पश्यपस्तर्वं संततो ऽन्नं स्वहानो तन्मना इत्यतोऽनन्तराधेयं भवतीति। तथा च श्रुतिः। यो ग्नीमाधा
य सर्वज्यानिं जीयते स पुनरादधीतेति। सर्वस्वराद्यर्थस्तु विश्वजिदधिकरणे ज्ञेयः। सत्याषाढादिदर्शनात्। सत्याषाढः कश्चित्कल्पकारः
स आदिर्यस्य सत्याषाढादिर्बौधायनमानवादयस्तेषां दर्शनात् दृष्टास्मात्। अग्नौ अपहृते बौधायनादिना मन्त्रं त्यावानीतेसति अग्न्या
धेयं पुनराधेयं भवतीति शेषः॥१०॥ बौधायनमुनिः। आर्तिकृच्छ्रातावपरोहितं चेति समाहारद्वंद्वः। तस्मिन्नमीते मृते सति पुनरा
धानं प्राह। इदं आर्तिर्गादिमरणान्तनिमित्तं पुनराधानं कल्पान्तरेषु नेष्टं न भवतीति भावः॥११॥ आधानेति। आधानस्य आदौ आ
दिमवर्षे आमयाविले आमयो रोगस्तद्वत्त्वे सति पुनराधेयं वह्वृचाः आश्वलायनाचार्याः कथयन्तीति शेषः। अत्रामयशब्देन सू
क्तिः संगृहीता उदरव्याधिरिति स्मृतौ। अन्ये त्वामयो रोगः स्यादिः। तथा च सूत्रं। आधानाद्यद्यामयावीति। अत्र यद्यपि प्रथमवर्षे इति
अतोऽल्पत्वान्नोक्तं पुनराविर्नितन्मतान्तरं आश्वलायनमते व्याधिः सत्याषाढादिदर्शनात् १० प्रमीते पुनराधानमस्ति कस्मात् परोहिते
बौधायनमुनिः प्राह नेष्टं सूत्रान्तरेषु इदं ११ आधानाद्यामयावित्वे वह्वृचाः पुनराहिति कथयन्तीति प्रतिज्ञातमंशेनामेव वाजिनः १२
सूत्रकृता नोक्तं तथाप्यर्थात्सम्यक्तत्र युक्तं हन्तो नैमित्तिकं तत्रमपि तैरेवोदाहृतं। यदि वार्थो व्यर्थो स्यादिति। अस्यार्थः। अर्थाः पुत्र
पश्वादयः। यदि व्यर्थो र्यथिपयेरन्निति। प्रयं वितं चैतद्धि स्मरतो हृतिकाङ्क्षिः पुत्रपश्वादि विपत्तिनिमित्तस्य एवं मुक्त्वा तन्नोहं कि
न्तं मूलेनात्मेव पुनराहितिमेव वाजिनो वाजसनेयिनः। नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायात्। प्रतिज्ञांशे प्रतिज्ञातस्यमंशेना
शे सति कथयन्ति। तथा च सूत्रं। पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्य इति। अस्यार्थः। आधाने न लक्षणेन यस्याप्रतिज्ञातमप्र
काश्यमुपजायते स आधानाप्रतिज्ञातं भर्तृयज्ञाचार्या व्याचक्षते। यस्याधानसमनन्तरमेव प्रतिज्ञातमपगतं स आधानाप्रति
ज्ञात इति कर्कः। अन्ये त्वेवं ब्रुवते। यस्याधानमनर्थकं स्यात् स पुनरादधीतेति। तथा यो ग्नीनाधाय सर्वज्यानिं जीयेत स पुनराद
धीतेति। सूत्रार्थस्तु प्रतीतः प्रसिद्धं ज्ञातः प्रतिज्ञातः प्रादयो गतार्थे प्रथमयेति समासः॥ यो यजनहज्ञात्प्रयत्नादिमतया प्रसिद्धः एषः
पुरुषः स प्रतिज्ञात उच्यते। न प्रतिज्ञातः आधाने न लक्षणेन अमि॥

इति मि

तेन वा अतिज्ञातः आधानप्रतिज्ञातः। यः प्रागग्न्याधानाल्लब्धप्रतिष्ठोऽपि आधानसमनंतरं संवत्सरं दर्वीगेव वित्तमानादिहानेर्लाभाभावाद्वा अप्रति-
ज्ञातो प्रसिद्ध इव स्यात् अप्रतिष्ठ इव भवेत्सर्वमुच्यते। एतस्यैव दृष्टाग्न्युत्सर्गस्य सर्वका दृष्टाग्न्युत्सादकं पुनराधेयसंज्ञकं कर्म भवति। तथा चार्वी-
रोपलभ्यते। आधानादूर्ध्वं यदि संवत्सरं दर्वीकुर्वीत हि एवमग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वसोः पुनराधीतेति। शांखायनसूत्रे काम्यं पुनराधेयमजानन्
स्यति। आधानसंस्कृतेषु भूमिपुत्रादि प्राप्त्यर्थानि कर्माणि कुर्वन्नपि अग्निदोषात् कामान्न प्राप्नोति सोऽजानन्निति स्तूयते। तस्य दृष्टाग्नि-
परित्यागेनादृष्टाग्न्युत्सादकतया काम्यकामेभ्यो हितं पुनराधेयं भवतीत्यर्थः। आपस्तंबः। अग्नीनाधाय तस्मिन्संवत्सरे योऽनर्धुयात्
पुनरादधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ज्यान्यां पुत्रमर्त्यायां मानवे वा। आहिते पुनरुच्यमानः ऐर्वां पौर्णमासीमुपोष्याग्नये वै
प्रातराहुत्वा दशकपालं निर्वपेत्सौर्णमास्यां ज्वलतो विसृजेद्वाधेये न व्याख्यातविकारान्व्याख्यास्याम इति। का ठकेचाहुहे
ज्ञातमेवाम तपाप्रियः पुत्रा वा त्तदपैवेत्यादौ तथा दर्शनात्। हरिस्वामिभिर्माधवाचार्यैश्च तथैव व्याख्यातत्वाच्च। अतः प्रतिज्ञातं

उद्वृत्ते ग्नौ विहारात्प्राक्मथ्यमाने प्रजन्मति लौकाद्यादावनिक्षिप्ते भ्युदये स्तमये पिवा ॥१३॥ ॥१३॥

प्रियमित्यर्थः। आधानसमनंतरमेव स्वहानिपुत्रमरणाप्रतिष्ठाहान्याघनिष्टदर्शने नाधानमप्रतिज्ञातमप्रियमनिष्टफलदत्वाद कल्याणमपस्य
तत्राधानाप्रतिज्ञातस्य पुनराधेयं भवतीति अपमेव सोऽज्वलः सूत्रार्थः॥ पुत्रमर्त्यायामित्यत्र पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवचनः। नार-
मातामहस्तेनेमनक्तेः। पुत्रा अपत्यमित्यर्थे तु स्त्रीभ्यो ढगिति पौत्रे पड्त्वापत्तेः। जनपदूड पुत्राणीति लिंगात्। पुमान्पुत्रो जायत इति पौत्रा
वायत्तस्य प्रतीतिरिति वाच्यं निमित्तगतसंख्यालिंगयो रविवक्षितत्वेन सिद्धत्वात्तत्रास्तु शब्दगतं पुंस्त्वमविवक्षितं। प्रपंचितं तथाव-
पुत्रशब्दस्यापत्यार्थपरत्वात्तन्मर्त्ये वलिंगाविशिष्टपौत्रयोरन्यादिमर्त्यापि निमित्तं भवितुमर्हतीति भावः। चैत्रे हौहित्रमरणाइ
त्पत्रमास्करभट्टैः॥१२॥ पुनराधाननिमित्तमाह। उद्धृतेति। विहारात्प्राक् विहरणात्सर्वमग्नावुद्धृतेऽनुगते सति मथ्यमानेऽप्यग्ना
वजन्मनि न विद्यते जन्म यस्य तस्मिन्नजन्मनि सति लौकाग्न्यादावादिशब्देन दयात्र कुशब्राह्मणाजानां ग्रहणं श्रुतिदर्शनात् अनि

इति विशेषश्चेव एतत् अत्र विशिष्टहेतौ वृद्धरखा कालीने

विशिष्टेति। अनेन पूर्वोक्तविशिष्टहेतुना उद्धरणप्राक्कालीनैकाग्न्यनुगमनिमित्तमंथनाग्न्यजननहेतुकलौकिकाग्न्यादिनिधानरहितविशिष्टसो
दयकालरूपनिमित्तेन जातवेदा अग्निर्विनश्यति। नाशं प्राप्नोति। अत्राग्निशब्देनाग्निनिष्ठाधानजन्यसंस्कार एव लक्ष्यते। शक्याग्नेर्देव
तात्वेन नाशासंभवादन्वयानुपपत्तेः। पुनराधानं भवतीति भावः। अत्राप्यंतर्गर्भिणीन्यायेन केवलगार्हपत्योपशमे उभावग्नी इत्यादिनिमि
त्तसद्भावेन पुनराधेयमेकं केचिदाहुः। विहरणात्प्रा ~~[struck text]~~ कृतादृशविशिष्टहेतुनाग्निनाश इ
त्युक्तमधुना विहारोत्तरमपि तादृशेनैव हेतुनाग्निनाशो भवतीत्याह। विहारेति। वेत्यर्थे वा विहारोत्तरकालं पश्चात्स्यात्तथा सर्वा यौ
गार्हपत्याहवनीयौ नष्टावनुगतौ। १४। शेषं मथ्यमाने जननादिकं सर्वं पूर्वोदितं यदि स्यात्तत्रापि तन्निमित्तेपि अग्निः अग्निद्वयं विन
श्यति। अग्निरित्येकवचनं जात्यभिप्रायेण। न्यायस्य तुल्यत्वात्। विनाशशब्देन पुनराधेयं भवतीत्याह। यस्या भावग्नी इति विशेष

विशिष्टहेतुना तत्र जातवेदा विनश्यति विहारोत्तरकालं वा नष्टौ पूर्वापरानलौ १४ शेषं पूर्वोदितं सर्वं तत्राप्यग्निर्विनश्यति वै शेषकाष्ठमनिर्मथ्य
गेवान्युदकाके विन्यस्ते ह्यग्निनाशः स्यादुदयास्तमये सति १५ कालाल्पत्वे त्वनिर्मथ्य लौकिकाग्न्यादि क्षिपेद्यदि उदयास्तमयात्पूर्वकं कोत्तमा

णीयं। पूर्वोक्तविशिष्टहेतौ मंथनाग्नेर्जननहेतुकेति विशेषणस्य कृत्यमाह। विशेषमिति। उद्धरणात्प्रागुत्तरं वाग्न्यनुगते सति विशेषश
स्त्वचोदितं काष्ठमरणीरूपमनिर्मथ्य मथित्वा प्रागेव मंथनात्सर्वमेव अरण्युकादिके विन्यस्तेऽपि स्थापिते उदयास्तमये जातेना
शो ग्निनिष्ठसंस्कारध्वंसो भवति पुनराधेयं भवतीति भावः॥१७॥ अस्मिन्विषये कं मतमाह। कालेति। उद्धरणात्पूर्वमुत्तरं वानुगमने का
लाल्पत्वे सति कालस्याल्पत्वं कालात्यत्वं स्वल्पकाले त्वे सति अ सोदयमयात्मंथनारंभमकृत्वैव यदि चेत्तु उदयास्तमया
त्सर्वमेव लौकिकाग्न्यादि क्षिपेत् रक्षेच्छायपयेत्। अस्मिन्निमित्ते ककीचार्यः अतांशं तानाभावमिति मंथनपर्याप्तकाले सति अ
निर्मथ्य हातेपि [illegible] ग्निं स्थापयेत् पुनराधेयमेवेति भावः॥१८॥१८॥छ॥ ५४४॥

मतांतरमाह। नो केति। अर्कस्य सूर्यस्यास्तमयोदयात्पूर्वं लौकाग्न्यादौ आदिशब्देनोदकादिको अलब्धे सति अस्य काले पि मंथनस्यारंभ
मात्रेणकेवलेनारंभेणवृद्धेः एवोपायै र्नाशः संस्कारनाशो निवारितः न भवतीत्यर्थः। तस्य पुनः पुनराधेयं पुनराधानं वा न भवतीत्यभि
वः। किं तु नुगं प्रायश्चित्तमेव मंथनारंभस्तु भस्म स्पर्शे न भवती सुक्तं नारायणवृत्तौ॥ १७॥ एवमस्तोदयकालीनो भयानुगमस्य
निमित्तत्वमुक्तमधुना तज्ज्ञानस्य निमित्तत्वं मतभेदेनाह। उभयेति। उभयस्यार्थादग्नेः उद्भूतमनुगमस्तस्य ज्ञानाज्ज्ञानानंतरं
अर्कोस्तं प्राप्नोति वेत्तरण्ति उदयं प्राप्नोति तदा क कोचार्यो ग्निनाशमाचष्टे कथयति। पश्चात् अस्तोदयानंतरं ज्ञाते अनुगमज्ञा
ने चेल्लङ्घति दोषप्रसक्तो न भवति। अर्थादग्निः पुनराधेयं प्रत्यवदानं भवतीति भावः॥ १८॥ उभयानुगमेपि पुनराधेयं नेति मतांतरमा
ह। एकेति। एके आचार्या एकयोनित्वपक्षे एकायोनिर्येषां तेएकयोनयः पक्षे सांभावस्तत्वं तस्य पक्षे सर्वाग्न्यनुगमः सर्वे
षां त्रयाणामग्नीनामनुगमो यदि चेत्तदा पुनरुदयास्तमये च रवेर्जातेसत्येव नाशं वदंति। नियोगार्थ एवशब्दः। तु पुनरुभ
योर्गार्हपत्याहवनीययोरनुगमे न भवतीत्यर्थः॥ १९॥ तस्मिन्नेव पक्षे सर्वाग्न्यनुगमेपि किं चिद्विशेषमाह। अजस्रेति। उभ

लौकाग्न्यादावलब्धेपि पुरार्को स्तमयोदयात् मंथनारंभमात्रेण नाशो वृद्धैर्निवारितः १७ उभयोद्भूतविज्ञानादूर्ध्वमर्कोस्तमेति चे
त्कोग्निनाशमाव ष्टे पश्चात्ताते पिनेच्छति १८ एकयोनित्वपक्षे तु सर्वाग्न्यनुगमो पदा उदयास्तमये तत्र नाशमेके न तू
भयोः १९ अजस्रे उभयोद्भूते भ्युदयास्तमया स्तु राः यरोग्निरेको जातस्तावतापि न नश्यति २० २०॥ छ॥ छ॥ छ॥

योर्दोनेत्र भयानुगमे चेद्यदि अजस्रहविष्यकज्ञातां स्यावदानिस्यर्थः। उदयास्तमयास्तराएवं मंथनेनलौकिकाग्निस्थापनादिनापरो ग्निः
पाश्चात्याग्निर्गार्हपत्यश्चेति यावत् एकः केवलस्त्वेव यदि जातः पश्चादाहवनीयाग्न्यनुगमज्ञाने जातोपि तावतानयात्र निमित्ते न नश्यति। नष्टे
भवति। तत्रैवं प्रपंचः। पक्ष्योभावग्नीसादिना उभयानुगमो निमित्ते तत्रोभयत्वोद्देश्य विशेषणस्यापि विवक्षितत्वेन सिद्धे गतित्वा
त्लैकानुगमे पुनराधानमित्येकः पक्षः। अजस्रं गर्भिणीत्यायेनकेवलगार्हपत्यैकाग्न्यनुगमे पुनराधेयमिति द्वितीयः। काकेम
ते तत्र भयानुगमज्ञाने मिते तेनोभयानुगमस्यास्तोदयात्प्राक् ज्ञाने पुनराधेयं। तदुत्तरं भवति किं तु नुगम प्रायश्चित्तमेव के चित्तु

अनुसृतिरेव

तस्य गार्हपत्यस्याग्नेरनुसृतिमात्रेणाऽनुसृतिमात्रं तेनाग्न्याधिः पुनराधेयं भवति पूर्वयोराहवनीयदक्षिणाग्न्योरनुसृत्याने सत्यर्थः ॥१॥ अत्रोद
याहृतं वैमनस्कतो द्वयोर्गार्हपत्यानुगमे संततगमिन्याः पायेनोभयानुगमनमाशंक्य कत्वा विंतियो केचिदिति । अविहृतावस्थे अहृत
विहरणान्तावस्था दशापस्य विहरणाखागितियावत् । परे अग्नौ पाश्वात्स्ये अग्नौ गार्हपत्ये नुगते सति केचिकेऽनन्तु अप्यर्थः । केचिदपीत्यर्थः । त
त्र तस्मिन्निमित्ते आधानं तत्पूर्वोक्तं पुनराधेयं तमन्वते । अत्राधानशब्दोऽग्न्युत्पादकत्वेन पुनराधेय उपचर्यते । हियस्मात्तस्य उभयानु
गमो नैवेत्यर्थः ॥१२॥ पञ्चाभावग्नी अनुगतावाभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्यनेनास्तोदयकालीनोभया
नुगमननिमित्ते नैमित्तिकत्वेनाम्नातस्य पुनराधेयस्यैषु गमृताग्न्याधानोत्तरकालीनताह श्रोभयानुगमनस्य निमित्ते पिसति निमित्तेनै
मित्तिकन्यायेन कर्तव्यत्वेन प्रसक्तस्य निवृत्तिर्बोधपद्मिमित्ताभावमावष्टे अन्विति । अनु अन्वाधानेनाहितः संस्कृतः अन्वाहितोऽग्नि
दाग्नेः तस्योभयं गार्हपत्याहवनीयरूपं तस्य ध्वंसोऽभावः सम्वत्सरादिरन्तरः तस्मिन्सति । पञ्चा अन्वाधानानन्तरं उभयध्वंसे सति अन्वाहितश
ब्दो त्राऽन्वाधानवचनः अनुपूर्वकस्याधानशब्दस्यैवाहितपदस्याध्यानवाचकत्वे विवक्षितत्वात् । अन्वाधानोत्तरमुभयानुगमेऽपि त्र
तदनुसृतिमात्रेणास्मादर्शादिन पूर्वयोः ॥१३॥ केचित्तु विहृतावस्थे परेऽग्नावनुगच्छति । आधानं मन्वते तत्र नोभयानुगमो हि सः ॥१४॥ अन्वाहितोऽयध्वंसेऽप्यग्निनाशेन विधत्ते अन्वाहित
श्रीनिष्ठाधानजसंस्कारस्य नाशो न विधत्ते न भवति तत्स्य पक्तं पुनराधेयं भवतीत्यर्थः । अत्रोद्देश्यविशेषणस्योभयशब्दस्य विवक्षितत्वेन सिद्धं ति
त्वाल्लेकतरानुगमो निमित्तमुभयपदोपादानं । अपि नास्तोदयकालीनत्वं घोत्सन्नो तर्हि त्रि किं स्यादत आह अन्वाहितेति अन्तोऽग्नेरनुगमे
यो विधिः कल्पकृदुक्तो पञ्चान्वाधानोत्तरमनुगमे यो विधिर्हव्यवाहयोरग्न्योर्द्वयं गार्हपत्याहवनीयरूपं तस्मिन्न्यग्नौ गमेऽपि प्रत्येकं भ
वति अत्रोभयशब्दस्याविवक्षितत्वात्पर्ता पृथक्पदोत्तमन्यथोभयानुगमे एवान्वाहि त विधिना भवितव्यमिति गार्हपत्याहवनीयद
क्षिणाग्न्यस्तमानुगमे पि अन्वाहितविधिर्भवति । एवमेवान्वाधानोत्तरं प्राक्कर्मापवर्गाद्यदा कदाचिदन्यतरानुगमे इत्यर्थः । अत्रे
न्वाधानं च प्रकृतिविकृतिसाधारणमेव । ननु अग्निहोत्रहोमाङ्गभूतासिद्धिषु कि प्रमाणा स्वाम्यन्वाधानोत्तरकालीनानुगमे चेत देवता
याश्चित्य मन्यतु जिसंदेहे अविशेषादवनि प्राप्तेनेतिक्रमः । अग्निहोत्राङ्गभूतेष्टिमध्ये ... अनुगमोऽपि हि । गृहीतानुगमो न स्यादा
दाने प्रिवदन्तु । सायं प्रातर्वेहोमेष्वेनस्यास्तोरामासवत् । नचहुवत्यामिष्टौ यथैकिंतु होमार्थमेवत । तस्माद्यथा तिथौ सकालीनस्यभुज्ञि

कश्चिदनुगमभ्रांत्या हुते मंथने एवाग्निं मंदर्शने वहते तत्र किं स्यादिति अनुगमप्रसंगान्नैमित्तिकमाह। नाशेति। नाशो नुगमस्तद्भ्रांत्या अनुगत इति बु
द्ध्याग्निं मथित्वा तद्धारेणोपलब्धिर्गोचरे कृत्वा एवाग्निं स्वस्थितामग्निं यदि पश्यति तदेवमथिताग्निमरणिस्थाग्निं समारोप्य पात्रान्तरे स्वरेवा कृत्वा समारो
२३ पविधिना रायोः समारोपं कृत्वा किं पाहोरूपांवो ग्नोवर्तयेत् कुर्यादित्यर्थः। कालत्रयास्मक्रियानुवादोयं। अनुगतभ्रांत्या मथितस्याग्नेस्त्यागः सर्वप्राय
श्चित्तं चेत्युक्तं देवग्रंथे। समारोपस्य तु नानात्वान्मूलेनोक्तः। अस्यैव भ्रांत्या हुतस्य एवाग्ने स्यादिति धाने कृते अग्न्यपेक्षिमतेष्या लक्षणे
नाशो भवति। पूर्णाहुतिं वा जुहुयात्। कात्यायनेन तु उपस्थानमपि आम्नातं। एवमाह वनीयदक्षिणाग्न्यन्यतराग्न्यनुगमभ्रांत्या गार्हप
त्याद्दृहृतेशोक्तेतपश्चात्सर्वत्राते प्रायश्चित्तं कृत्वा भ्रांत्योद्धृतस्य गार्हपत्यमध्ये पश्चात्प्रक्षेपः कार्यः। अयं संकल्प्य दोषदुष्टोपमग्निरिति स्येवं
द्विरुक्ते तदहरहं प्रायश्चित्तं कुर्यात्। भ्रांत्योद्धृतमाहवनीयमस्य स्थाने स्थापयित्वा [illegible] पयित्वा भयत्राग्निंद्वये होमं कुर्यात्। तत्रैवं कर्तव्यता।

नाशभ्रांत्यामथिताग्निं एवाग्निं यदि पश्यति मथिताग्निं समारोप्य पूर्ववत्तैये क्रियाः॥ २६॥ उद्धातोदयनिम्नोकाद्यावदग्निनाशनं आग्न्याधिं न राधे

खातंत्री प्रणालस्य दृष्टी एवांसमिधमाधाय एकमेव वक्तुर्गृहीतं तस्यां समिधि होतव्यं यथा हुतं द्रव्यमुपो रघोः प्राप्नोति एवमुभयत्र होमः कृतो
भवति। एवमेव भ्रांत्योद्धृतस्याहवनीयदक्षिणाग्न्योरुपरि निधाने कृते पूर्वोक्तमिष्टिरूपमुपस्थाय प्रायश्चित्तं बोध्यमिति संक्षेपः॥ २७॥ प्राग
८ हा[struck-out text]हृहं॥ उद्धातादुद्धातमारभ्य उदयनिम्नोकाद्यावदुदपात्रपर्यंतमित्यर्थः। अग्निविनाशनं। लौकिकाग्न्यादिक्षेप
राहित्ये [illegible] नष्टं वेमुक्तं। तत्र तस्मिन्निमित्ते सति। अग्न्याधि पुनराधेये। पुनराधानं पुनराधेयेति कल्पेन तस्यातोभ [illegible] वतः। तदकल्पनयापार्श्वे। तद
यास्तमयात्स्वं गार्हपत्यो गतो यदि। भस्मनारणिमास्पृश्य तदर्णां कुर्यात्तु मंथनं। मध्यमानेोऽजायेत लौकिकाग्न्यादिकं क्षिपेत्। ततो विहरणं
कृत्वा होमं कुर्याद्यथाविधि पश्चाद् उदवनिक्षिप्ते उदपात्रमयो भवेत्। स्वस्थानं तदाप्रभृत्यं तदास्या पुनराहितिः पुनराहितिपदस्योभयवाचकत्वादिति २५

निमित्त

निमित्तां तरमाह। मंत्रेति। अरण्योर्वैरस्य वा मंत्रसमारोपमंत्रं विनाऽग्नौ सामंत्रात्तरेण समारूढः कृत इति शेषः ततो ज्वलन शांतो खरस्वाग्न्युपशमे तत्र तस्मिन्ते सति अस मारूढ शांतिवत् असमारोपितस्य शांति समयानुल्पस्यादनुगम प्रायश्चित्तं मंथनं पूर्वकं भवतीति भावः॥ १६॥ तथा। आरूढेति। यथाशास्त्रोक्तविधिना शास्त्रोक्तक्रिययेति यावत्। आरूढोपि शास्त्रतः शास्त्रे एवमार्वविभक्तिकस्तस्। तावरूढोऽरणिमात्मानं वा प्राप्तः अने नेदं कर्म कर्त्तव्यमिति। नियमविधेरन्यथाभावात्। विद्यमाने योपयोगो यथा समारोपे धारणं वा कार्यं उपशांतौ तु भस्मस्पर्शादि प्रायश्चित्त महोमां तादिकार्यं। अथ मंथने क्रियमाणे चेदग्निर्न जायेत तत्र किं स्यादत आह। तृतीयेति खरस्था ग्न्यनुगमोत्तरं मध्यमाने पजन्मनीय आहार्ये। अ समारूढ शांतिवदिति युक्तत्वात्। तृतीयहोमकाले सम्प्राप्ते पुनराधानं भवतीति समारोपितस्येति व्याख्या मंथनानुगम प्रायश्चित्ते चेल्लकरोति तदा तृतीयहोमकालात्प्राक् ज्ञाते मंथनादिकार्यं तत ऊर्ध्वं ज्ञाने मि तिरेवमवरोहणमंत्रं विनाप्येतदेव नैमित्तिकं भवतीत्याह। आरूढेति यथाशास्त्र मंत्रं विना समारूढोऽरण्योरात्मनि वा पर्यंततत्र ज्वलनशांतौ स्यादसमारूढ शांतिवत् १६ आरूढोपि यथाशास्त्रमवरूढो न शास्त्रतः तृतीये महोम काले वा पुनराहितिः १७ पश्चात्तु लौकिकाग्न्यादि निधाय वनं तदाहुतौ पिलौकिकाग्न्यादौ होम ध्यामानो प्यनंतरं १८ द्वितीयाद्वा तृतीया द्वा होमकालात्पुरा दि अग्निर्न जायेत तत्र पुनराधानमाचरेत्॥ १९॥ श्रीगणेशाय नमः॥ ७॥ ७॥ ७॥

समारूढ

शास्त्रमनतिक्रम्येति यथाशास्त्रं शास्त्रमंत्रस्तेनारूढः समारोपितो यदीति पूर्वोक्तमाकृष्यते शास्त्रतो मंत्रेणानावरूढः प्रत्यवरोहणमंत्रं विनाऽग्नौ सान्यमंत्रेण वा वरूढोपि नावरूढ स्तदा तृतीयहोमकालात्प्रागवरोहणमंत्रपूर्वकं मंथनं कार्यं तृतीयात्परतु पुनराहितिः स्यात् इदं तु सर्वं खातरविषयं कास्यचिदवरोहणस्यानाधानात् यथाऽऽहतु परतया व्याख्येयं वोपाद वधानं तेनेदमुक्तं अयमननुगते यस्य होमकालद्वयं व्रजेत् उभयोर्विप्रवासे वा पुनराधानमर्हतीति २७ प्रागस्तोदेशन्यनुगमे लौकिकाग्न्यादिषु होमं संपाद्य मंथनं कार्यमित्युक्तं अधुना तदवधिकथनपूर्वकं पुनराधानानिमित्तमाह पश्चादिति द्वाभ्यां यदा यस्मिन्काले लौकिकाग्न्यादि निधाय तत्रानलमि कालेतस्मिन्नेव मंथनं कार्यमिति शेषः नत्तरकालमा विनिमाथिनाग्नौ तु पुनरथे लौकिकाग्न्यादौ हुते पि अनन्तरं होमानन्तरं मथ्यमानो ऽग्निः द्वितीयाद्वा तृतीयाद्वा होमकालात्पुरा यदि न जायेत तत्र

[illegible]

५

एम॰
५

= होमतु लौकिकाग्न्यादौ द्वितीयहोमकालात् प्राग् ननु पुनराधानमिति भावः [illegible]

लौकिकाग्निनिधाना त्प्रागुत्तरं वा भस्मस्पर्शादिविधिरेष । मुख्यथा नन्निहन्ति कं स्वाहा जातेति भस्मस्पर्शे हि तावपस्मिन्नौपयिके दारुणि वा मु
पशुमस्त इ स्मनाग्नयो स्पर्शमंत्रे रामंथ्य नाम्पघमहि नौ यत्तं नौय होमकालता कुजातोपि लौकिक स्यादिसुत्त रस्खेनलो कि पदे नान्वयः
प्रस्येकंबी ॥ २० ॥ यत्राभ्यपश मालइ स्मनाग्नीसं स्पृश्येतिवचनात् । एवं जातोपि विज्ञातो पि लौकिकः स्यात् । इदं च जातं यथा भावह
यं पुनराधानं मित्र यस्यां गारवा यांतिग्नो जातजयो विहितं तत्र्यारवाय । एवं जातो पि प्रायश्चित्तं विना लौकिकः स्यात् । अत्र प्रायश्चित्तश
ब्देनानुगत प्रायश्चित्तमेवोच्यते । तथा च प्रमादादिना प्रायश्चित्ताकरणेन लौकिको भवति । अत्र केचित् । भस्मस्पर्शरूपस्येवादिष्टप्राय
श्चित्तस्य कृतत्वादन्यदनुगत प्रायश्चित्तं न भवति तेनानुगत प्रायश्चित्ताभावे लौकिकत्वं नेत्याहुः । परे तु भस्मस्पर्शस्याग्निहोत्र प्रका
रप्रणयनविषयत्वेन त्रैवभस्मस्पर्शो नान्यत्र तस्य तिरिक्तानुगमे भस्मस्पर्शो न भवति किं त्वनुगत प्रायश्चित्तमेवेति कर्काः । तदुक्तं
रेणुकाचार्यैः । विहारकोत्पादस्य यदानयोनुगच्छति । मध्ये नैवोदितं कार्यं विना मादादिनाप्रमंथ्यांतरेणाग्ने सा वा ~~[illegible]~~
जातोपि वा विना भस्मं जातं विना प्रायश्चित्तं विना कार्यं मथनेनोदितं विना २० लौकिकः स्यादतो लभादा रम्या वर्तयेत्पु
नः ३१ यदि नावर्तयेद् होता हव्यं वत् होतिच हूयमानोपि तु प्येत होमकालाय एकास्यरं ३२ ॥ ६ ॥ ९ ॥
~~[illegible]~~ गार्ह्यकारणीयो जातोपि लौकिकः स्यात् जातं सर्वं भयं तेन एवर्तयेत । यदि स्पर्शो विहितो जातं जपस्तत्र तसदजातमर
भ्याहृतिः स्पर्शस्य कृतत्वात् । एवमर्थं । अतो यस्मादग्निविनाशो जायते इति हेतोरर्थं माह भयदार्थीत भस्मस्पर्शादिरूपादारभ्य प
स्य पदार्थस्य भस्मस्पर्शादेर्लोपे एवमचोदितत्वात् कादिकमपि पुनराधान प्रयोजकं । अचोदितेन न यात्केन कृतेनोद्धरणेन च लौ
किकोग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हतीति बोधायनीयात् ॥ ३१ ॥ अकृतस्पर्शादिपदार्थानां कालावधिमाह । यदीति । प्रमादादलस्या
द्वा यदि नावर्तयेत्पुनराधानं न कुर्यात् तदा होम स्पर्शादिना एवं वृत्तस्तु होतितदोत्थं एम होमाकालं नभिव्याप्य लौकिको न भवति ।
इत ऊर्ध्वं होमकालाय एका तरं हूयमानोपि सन्तिलुप्यते अग्निनिष्टः संस्कार इति शेषः । लौकिको भवतीति भावः । इदमत्राकूतं ।
अदृष्टमहो ~~[illegible]~~ मपर्यंतं तथा विधेयाग्नौ कृतानां कर्मणां फलजनकं मव्याहतं

राधाने आधानं यदनपुनः

भस्मस्पर्शस्य पुनराधाननिमित्तानि सतां मतान्तरकथनेनाह। भस्मेति। एके आचार्या भस्मस्पर्शं विना यल्लौकिकत्वेन मन्यन्ते। अथोदग्नेः क्रियालोपनिमित्तं पुनराधेयं भवतीत्याह। होमेति। सार्धेन। यतो यज्वलमानोऽप्यग्निर्होमाना एकं तस्माद् अधिके होमे लुप्ते सति विनश्यति न पुनः संस्कारो भवति। ततो होमाद् एकादल्पहोमलोपे पितृयज्ञाद्ये तु गमं प्रामुयान्न हि विनश्यति द्वित्रिचतुर्होमलोपे विनष्टो भवति। विद्यमाने तु होमाष्टकपर्यन्तं नाशो न तदूर्ध्वं नाशोऽग्नेरिति भावः॥ ३३॥ अत्रास्मिन्निमित्ते आधानपुनराधेयमुच्यते। तत्राप्यग्न्युत्सादकत्वे नाधानपदस्य भाक्त व्यवहारात्। विकल्पेन चोदिते। आधेयं पुनराधानं वा भवतीति भावः॥ अत्र लौगाक्षिमतमाह। लौगाक्षिस्तन्मात्रमपि होमहूये लुप्ते सति पुनराहितं पुनराधानमाह। तथा चैतन्मतेनाग्निष्वसत्सु होमहुपलोपे पुनराधानमेव भवति। तथा चोक्तं भृगुणा। होमद्वयात्य दर्शपूर्णमासात्यये तथा॥ पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनमिति॥ ३४॥ विद्यमानेष्वग्निषु तु पुनराधानं नेत्याह। ज्वलत्स्विति। अग्निषु ज्वलत्सु विद्यमानेषु केवला एकहविष्का तन्तुमती इष्टिरेव कर्तव्या। होमाष्टकलोपे ततोऽधिकलोपे पि पुनराधानं नेति एवं मम इदं। पहाके वल्लां तन्तुमती इष्टिः कृत्वा पन्थि वृत्तो आतिक्रान्तहोमान् कृत्वैव होमः कार्यः इति केवलाशब्दार्थः॥ ३५॥ इद भस्मस्पर्शो विनाप्येके लौकिकत्वं न मन्यन्ते होमाष्टकादिकेऽपि लुप्ते यतोऽप्यग्निर्विनश्यति ततोऽल्पहोमलोपे पि पितृयज्ञाद्ये हि नश्यति ३३ आधा नपुनराधाने विकल्पेनात्र चोदिते लुप्ते होमद्वये प्राह लौगाक्षिस्तदाहितिं ३४ ज्वलत्स्वग्निषु कर्तव्या तन्तुमत्येव केवला ३५ आ पद्यग्निषु दीप्यत्सु मासार्धं चेन्न हूयते सर्वहोमान तिक्रान्ता न्पक्षान्ते पक्षहोमवत् समस्तं जुहुयात्तस्मादिष्टिं तन्तुमतीं भवेत् ३६ ननत्र पुनराधेयमिति कौषीतकि श्रुतिः वत्सरं वत्सरार्धं वा होमलोपे तु तान्तरात् ३७ आपत्कालेन नश्यन्ति दीप्यन्ते चेद्धुताशनाः ३८॥ मापद्विषयकमित्याह। आपदीति। यद्यग्निष्वप्पादिविपत्तोऽग्निर्विदीप्यत्सु विद्यमानेषु सत्सु मासार्धं पक्षपर्यन्तं न हूयते होमो न क्रियते चेत्तत्र अतिक्रान्तान् सर्वहोमान् दिनसंख्यातान् मासार्धं मात्रहोमान् पक्षहोमवत् समस्य समासं कृत्वा जुहुयात्पश्चादनन्तरं तन्तुमती संज्ञका इष्टिः प्रायश्चित्तं भवे त ३६। तत्र च नरसंधानं पुनराधेयं वा विकल्पेनोक्तं न भवेदिति कौषीतकी श्रुतिर्महर्षिणा। पक्षहोमवदित्युपलक्षणं तेन पक्षस्य त होमलोपेऽपि पितृ व दिनसंख्यान होमान् कृत्वा तन्तुमती इष्टिः। अत्रातिक्रान्तहोमकरणमिति लौगाक्षिमतानुसारि। अत्र प्रत्ये दह्यो भवेदित्युक्तेः सूत्रहोमकरणं प्रोक्तं। आपदि पक्षादूर्ध्वमपि तोऽग्निनाशः इति मतान्तरे रागाह सहर्षिः। वत्सरं वत्सरपर्यन्तमित्यर्थः। कालात्ययोरत्वं संयोगाशनतीपावेसधा वत्सराधं वा पक्षरामासपर्यन्तं आपत्काले दुर्भिक्षादिना महापरिहोपे सतिहुताशनाश्चे

श्लो०

पावर   ग्नमं

वत्सरादूर्ध्वं नरमनि वृत्तोऽतिक्रांतहोमानकृत्वापंचदह विच्छेदिः कार्येत्याहापंचेति। अर्द्धसंवत्सरस्यादूर्ध्वं सर्ववत्सरं होमेलुप्ते सति। एकवचनं सामान्याभिप्रायेण पंचदोषाः कार्यस्तानाह प्रथमः पथिकृत् तत्रेयः द्वितीयकः तृतीयः शुचिरेव चेत्यपरं चतुर्थो व्रतपतिः पंचमसं मानाः एते पथिकृदादयोऽग्निदेवताया क्रमात्तद्गुणविशेषणान्यभवंति। तथा वाग्निः पथिकृत् एकोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिरग्निर्व्रतपतिरग्निः संतुमानस्केमेणदेवता भवंति। द्वयदेवता ग्रहणाद्यागो विधीयते। स चैक तंत्रेणपृथक्तंत्रेण भवति॥ वत्सरे होमेलुप्ते सति तु समस्त संख्याकान् परोडाशान् कुर्यात। समह विच्छेके वेष्टिः पवमानेष्ट्यादि सर्वाप्रायश्चित्तेष्टीः कुर्यात। अत्र यथा क्रममनति क्रम्य समभिर्विशेषतो विशिष्टो ग्निरेव देवतास्या ता अत्र पवमानएकोगुणः पावको द्वितीयः एवादय एवमगुणास्तद्विशिष्टोऽग्निः पवमान एकः अग्निः पावको द्वितीयोऽग्निः शुचिस्तृतीयोऽग्निः पथिकृत्तृतीयोऽग्निर्वैश्वानरश्चतुर्थोऽग्निर्व्रतपति संतुमानसमङ्क्ति देवता भवंति। अत्रपक्षान्तरं सर्वमपि होमलोपे काधानमिति कोषीतकमतान्तरं ॥४२॥ ये सप्त द्विषमाह। एकेति। अर्धहोमानां कारं भपरएहूंति विच्छेदे पंचकार्याः पुरोडाशाहोमेलुप्तेऽर्द्धवत्सरं पथिकृत् सप्तमोऽज्ञेयः शुचिरेवव दर्शे व्रतपतिसंतुमांश्चाग्नेर्देवता पागुणाः क्रमात्तस्य कुर्यात्स्तु रोडाशान्होमेल्तु सेतु वत्सरे ५० पवमानः पावकश्च शुचिः पथिकृत् द्विःस्यापि वैश्वानरो व्रतपतिसंतुमानिति सप्तभिः ५१ विशेषतो ग्निरेवस्या देवतात्रयथाक्रमं ५२ एकारंभपराहूंति विच्छेदेषु विशेषतः मनस्वती व्रतपुतांनामानमनन्तेसति ५३ इयमाप सुषेमसुमित्तिनाममापाक्ष्यते द्वादशाहूति विच्छेदे कुर्वत्यन्येमनस्वतीं ५४॥ मनोज्योतिः ५५॥ ५६॥ ५७॥

पूर्वकहोमलोपमारभ्यपराह्नसंख्यांत होमलोपेषु पुरोडाशपदमनेक वाचकत्वमाके। पाव जीवमितिमित्तस्यत कालमहूतिला छक्यथानुपपत्तेः। द्वयं चैतत्सह स्वः संवत्सः सत्र मुपासीरन्निस्य अनले सति विषमा नेऽशापो वा समारोपिते आधानं पुनराधानं तेनेति। अत्र पयपत्राधानपदं तन्मुख्यार्थोऽन्वयानुपपत्तेः पुनराधानं लक्षयति। किं तत्र विशेषतः। व्रतपुतां व्रतपते एषि सहितां मनस्वतीं तत्संज्ञकामाइतिंतु कुर्यात् द्विति शेषः। तेन एकस्मिन्होमलोपे पावजीवहोमलोपे वाधानं व्रतपतीएषि मनस्वती होमरूपं प्रायश्चित्तं यदा पद्विनिवृत्तो कार्यमित्युक्तं भवति ॥५३॥ इयमिति। इयं व्रतपुतामनस्वती वा साङ्घदाम् आप त्वं मित्तितासुए ककालं प्राप्त उपजोकल्प्या। तान्यथा। यद्योपपन्नवेदं व्याहोमदव्यापभावेशरोपपाटवे वैश्यके। मतांतरमाह। अन्येआचार्या द्वादशाङ्गविच्छेदे मनस्वती तदर्थमाधानमेव भवति। इदं

निमित्तं तदमाह। नाशेति। अरण्योर्नाशदाहौ स्तेनमाद्यः उपघातः। दाहः प्रसिद्धः। तदा तावत्कालपर्यन्तं अग्निं पत्नी न पालयेत्। यावदेव अन्यारण्यो
रग्नेः प्रपुनर्न मथितः। तदेवं हुते अनुगते सति पुनराधानं। छन्दोगपरिशिष्टतः। भवतीति शेषः॥५५॥ अधिकरणप्रसंगादाह। आत्मेति।
आत्मारोपे शरीरस्य नाशे सति पावकः नश्यति। नारणीनाशे अत्र शरीरनाशशब्दे नष्टे वा लाभ उच्यते। सच व्याघ्रादिभक्षणे न जलप्रवा
हादिना वा भवति। तत्र व्याघ्रादिना। एवं रूपं देहं तस्मिन्विनष्टेपि चेत्तद्दक्षिणपाणिरक्षितः। तदा न नाशः॥५६॥ तत्र किं स्यादत आह।
लोकेति। अस्य शवस्य पाणिं लोकाग्नौ स्थापयित्वा पुत्राः पुत्रादिरुपावरोह जातेति यजुर्जपेत्। ततस्तस्मिन् अग्निं नयेत्। पस्यां शाखायां
नाशदाहावरण्योश्चेदग्निं पत्नी न पालयेत्। अन्यारण्योर्न पदेव नाग्निर्यमथितः पुनः उ हुते पुनराधानं छन्दोगपरिशिष्टतः ५५ आत्मारोपे श
रीरस्य नाशे नश्यति पावकः शवदेहे विनष्टेपि दक्षिणः पाणिरक्षितः ५६ लोकाग्नौ स्थाप्य पित्रास्य पाणिं पुत्रो जपेद्यजुः उपावरोह जाते
ति तत्रैव अग्निं नयेत्ततः ५७ द्वादशोपात्ते तास्तेन समी जुहुयात्स्रुचा हस्तस्यानः अथ येन प्रेमात्या इति क्रिया ५८ सकले कुणपे लब्धे प्य
एवविधिर्भवेत् अस्थ्यावरणयोरुर्दे प्रमीयेनयति र्यदि ५९ प्रेतं स्पृष्ट्वा मथित्वाग्निं जप्त्वा पावरोहणं घृतं च द्वादशोयातं समीद्ध
त्वा शवक्रियां ६० उपावरोह जातवेद इमं प्रेतं स्वर्गाय लोकाय नय प्रजानन् आयुः प्रजां रयिमस्मासु धेहि प्रेताय हुतीश्चास्य जुष
स्व स्वाहा। इत्युपावरोहणमन्त्रार्थः। विच्छिन्नवह्निमुत्सृज्य पावकं विधरानलं आहिताग्निमृतं दग्धुं प्रेताग्न्युत्पत्तिसिद्धये ६१ भारद्वा
जमशातं प्रतिनयेत मंत्रान्मानं तत्ता भूदित्यभिप्रायः। तत्समीपदं तत्तः पितृमेधोक्तस्मिन्वाग्नौ द्वादशोपात्तेन द्वादशवारं गृहीतेनाज्येन ततः समीकं
जुहुयात्। आहुतमंत्रनिषेधार्थं तत्समीकपदं। अतः परं आमासाद्यपदृष्टपुरुषाः। पुत्रादयः प्रेतस्य तिक्रियाः पात्रविन्यासाद्युपस्थापनाः सर्वा
दग्ध्वा प्यकुर्युः ॥५८॥ यदि सकले कुणपे प्रमवेत्तव्येतत्राप्येष एवविधिर्भवेत्। नाग्निनाशः॥ हस्तस्पर्शवस्थ वा लाभेन तु
अस्थ्नां प्रेतस्थानं एवं कोदाहः। तेषामप्यलाभे तत्सर्वकः पर्णशरदाहः। आत्मारोपणविषयमेतत्। प्रसंगादरणिसमारोपवि
षयमाह। अग्नाविति। अरण्योः समारूढेषु दियत्तिर्म्रियते। प्रेतं स्पृष्ट्वा उपावरोहणं जुहुयात्। मथित्वाग्नौ द्वादशोयातं घृतं
तस्मीद्ध्वा शवक्रियाः कुर्युरिति शेषः॥६०॥ उह म ... सर्वमंत्र पाठमाह। उपावरोहेति। विच्छिन्नाग्न्यादिविषयमाह। विद्दिन्न

तमेवाह। अथो सुताहिः प्रेताधानविधिं करिष्य इति संकल्प्य प्राचीनावीतवान् भूत्वा अथ आयतनानि उद्धृत्य आवोक्ष्य यजमानस्थाने
प्रेतं संस्थाप्य पश्चिमाग्न्यालये गार्हपत्यागारे अरणी सन्निधाय पश्येति यजुषानलं मथ्येत ... मथनमंत्रस्यैकविवित्वा सा०माह॥
ततः पावकं प्रणीय आहवनीयस्थाने निधाय तस्मीं हुत्वा स्रुवारं यहीतेनाज्येन तस्मीमेवाहवनीये हुत्वा ततो मा स्माः पुत्रादयः
प्रेते इति क्रियां कुर्युः॥५४॥ अथारण्योरप्यभावे विधिमाह। नष्टेष्विति। अग्निषु नष्टेषु अरण्योर्नाशे वसति यदि स्वामी म्रिये
त। तदा पुत्रादिरग्न्याधानोक्तविधानेन यथोक्तलक्षणमरणिद्वयमाहरेत॥५५॥ तद्वदेव वक्ष्यमाणः नूतनारणिस्वीकार
प्राचीनावीतवान् भूत्वा वेद्यां ततान्यथ प्रेतं स्वाम्यालये क्षिप्त्वा पश्चिमाग्न्यालये अरणी सन्निधायानलं मथेयस्येति यजुषा ततन्प्र
येस्याग्नयो जुहूतो मांसकामाः संकल्पयंते यजमानमा संजानंतु मेह विषेसादिताप स्वर्गं लोकमिमं प्रेतं नयंतु इति मंत्रः
प्रणीय पावकं तस्मीं द्वादशो पात्तसर्पिषा तस्मीं हुत्वा ततः कुर्युः प्रेते मा स्मा इति क्रियां ५७ नष्टेष्वग्निष्वथारण्योर्नाशे
स्वामी म्रियेत चेत् आहरेदरणीद्वयं माधानोक्तविधानतः ५८ तद्वदेवाभिमंत्र्याथ तन्मंत्राभ्यां विनिक्षिपेत् निर्मथ्य
पावके यद्द्वौपासनाई तदरणिश्चेत् ५९ ततोऽग्निमन्यप्रेतोक्तमथनादि प्रयतेत तुपस्याग्नयो जुहेत्यादिमंत्रकर्मी
विधिं देवात्तन्मंत्राभ्यां वक्ष्यमाणान् नूतनारणिस्वीकारविध्युक्ताभ्यां निर्मथ्य लौकिकारणिमंथनेऽपावके लौकिकेऽग्नौ विशि
ष्टेपेत प्रेतयेत्। यद्वा तदरणीद्वयं त्वोपासनार्थे औपासनेऽग्नौ सर्वः प्रतयेत्। चेत्तद्दस्ति। सर्वाधानिनस्तु निर्मथ्याग्नौ
२३ ५९॥ ततस्तयोरण्योरग्निमन्य प्रेतोक्तमथनादि अयमग्न्यानि यानि आहिताग्निताणि। विछिन्नो सर्वविधुरएहिता
ग्निप्रेतानी सर्वः। तेषु उक्तमथनादि ई ... तदेवोक्तं यजमानस्सर्वं प्रप्नोति। मथनं विशिनष्टि पस्येति। यस्याग्नयो जुहुत्या
दिमंत्रोयस्मिन्नतथाम ंत॥ सार्थकस्य। प्रसंगादिदं विधिद्वयं भरद्वाजप्रोक्तमेवमूलं ह्लज्ञोक्तं॥५७॥ ७॥ ६॥

त२ पपतेमा२

अथानेकपत्नस्यानुनिमित्तानुगतधर्मेच क्रोतर्षि तोपेक्षास्त्वनिमित्तमारभ्येति भार्यायामित्यादिना साचोपेक्षा प्रवासादि इति सर्वोक्त
लक्षणा। आदिपदात् सीमाद्यतिक्रमणादि। भार्यायां पत्न्यां प्रोषितायां प्रकर्षेण प्रोषिता प्रोषिता तस्यां महत्सीमातीता सानत्ती स्वगा
स्ववान्यगार्ग्निशालातो गतायामर्क श्वेड देतिवाक्यमेतिचेत् तत्र तस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं भवति। अन्ये आचार्या इह एतमाह स्य
अन्यथा प्राहुः। एकभार्यकविषयकमिदं इति। नहूक्तं पत्न्याः पाश्चाद्दो। पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधेदर्शनात्। वाक्येमनीषि
भिः प्रोक्तेरेकभार्यस्य सेष्यत इति। तत्र प्रवासो नाम। यदि सीमातिक्रम्यात्रौ तत्रैव वसति। अगृहस्य प्राणेष सवासत उपतेषु
अत्र सीमाशब्दे न महग्रामसीमेत्युच्यते। तेनाग्निहंविहाप स्वग्रामे ग्रामे वा रात्रौ वासः। एतत्त्रिपदसमुदायात्मकमपकालोपलक्षकं मृते
कवाक्यता तु एव्यात्। पत्नुनाराय पुंसो नोक्तं ग्रामे स्वाग्निसमन्वितान्। सीमासती स्ववेश्म त्रैवासः प्रवासः॥ तेन स्वग्रामे पत्न्याः रात्रौवासे न दोषः। अत्रापि रात्रिपदं षापलक्षकमन्यथा सायंहोमानं
तरं गमने उदयात् प्राक्पर एवं नोपनये आन प्रसंगः स्यात्। रात्रिवाससङ्गावात्। आपि च एतम हवीसपोरविशेषात्। यदेवाग्नि
भार्यायां प्रोषितायां वेडुदेत्सकोशमेतिवा तत्र स्यात्तुनराधे
यमन्ये प्राहुरिहान्यथा ५८॥ ५८॥ एकमंद्रायनमः ७॥
आदिग्रे मनेनाग्ग्नीवापत्यां वा पत्रवा क्वचित्सीमामतीत्यवेत्रात्रौ वासः प्रवसनं स्मृतमिति तल्लक्षीं प्रवासलक्षणवाक्येक वा
क्ये तयाव्याप्ये पंतारहशस्य वार्थस्योपलब्धे नेलक्षणांतरमिति। ननु प्रवसे हुनसंसेनती धीपकदाचन। इति कर्मपुराणो
क्तं बोधायनेन नचेति बोधायनीपाद्व नार्थस्य प्रवासप्रयोजकत्वासंस्त्यात्तन्तरभावात्क यंतत्प्रसक्तिः। त्रयएवाधनाः
स्मृतारतिस्मृतेश्चेतिचेन्न। अस्ति वाक्या अपिधनवत्ता। संभाव्य तेन हुतां धनस्मरति लोके। स्त्रीधनानिषहितिस्मृतेः।
किंच भवति हि पितृभ्रातृपत्रदर्शनेन धनोपलब्धिः। दत्तं स्वस्तुहितम्मामन्त्रयफलदं भवेदिति दानखंडे प्रोक्तेः। दी
पंतेवहृत दागताभ्यः स्वसप्रभृतिभ्यो वासः प्रभवति। यत्तेष नारस्यकं तदस्वातंत्र्यपरतयाव्याख्येयं। अतएवनर्केर्पु
रण्य पष्ठा व मितिवक्ष्यते। एवं वोपस्थितेपजमानवृत्त आपि प्रवासपदिकरणेतिजदानेन भार्यायां प्रोषितायामि
तिवाक्ये न स्यतिषिध्यते। अतो बहुभार्यस्यैकभार्यस्य वा पत्न्याः प्रवासे पुनराधेयमेवेति मूलकारः। इदमेकभार्यकवि

कामयांचकं। अनेकपत्नीकस्यैकपत्नीकस्य वा निपतत्पत्नीप्रवासे नोक्तस्य पुनराधेयस्य समर्थनं तेरा पत्नीनियममाह। ज्येष्ठेति। ज्येष्ठा पत्नी
अग्निसंपृक्ता चेत् संपृक्तशब्दः सामीप्यवचनः। मुख्यार्थासंभवात्। मुख्यार्थासंभवात्। अन्याः कनिष्ठा यथारुचि यथा क्रियाविशेष-
मिदं यथेष्टं उदयास्तकालयं तमपि गच्छन्ति विषमभावज्ञापनार्थं लट्। गच्छन्त्वन्या इति लोडं तोपि क्वचित्पाठः। बहुभार्यस्य ज्येष्ठाचे
त्प्रवसेत् पुनराहितिरिति वाक्यान्तरं एतत्। कीदृश्योन्याः। यजमानेन भर्त्रा सहिताः यद्वा केवला यजमानरहिताः ताः एव यथीयस्य एव यथा
गच्छन्तु। तेन ज्येष्ठासन्निधाने भर्तुः सन्निधाने सत्यस्य सति वा इतरासां प्रवासो निमित्तं न भवतीति भावः। अत्र ज्येष्ठाप्रवास एव पुनरा
धाननिमित्तं पूर्वस्मादिदं॥ ५९॥ कदाचित्कनिष्ठासह कृतप्रवासयष्टुः कतिचिन्नियमान् प्रसंगादाह। प्रोषित इति। प्रोषितः पत्नी
सहितः कृतप्रवासः अधःशायी स्यात्। अधःशब्देनाग्निस्थानान्नीचाः स्मृत्यते खट्वादिसार्थं। अनुयायी अस्तु जायापि स्यात्।

ज्येष्ठैवेदग्निसंपृक्ता गच्छन्त्वन्या यथारुचि यजमानेन सहिता यद्वा ताः एव केवले केवलाः ५९ प्रोषितस्याद्यः शायी अनुयायी
चमैथुनं वदन् वो याघन स्वैमेकाचेदग्निसन्निधौ ६० इतरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते इत्युक्तं भवभाष्ये पितातन्मोके

तुपस्मादमैथुनं मैथुननिषेधः प्रोक्त इति शेषः यद्वा अनुगमनं अमैथुनं प्रोक्तमिति अनुक्तं चतुर्गमैथुनं स्वदानधर्मे भीष्मपविशिष्टं
वादे ६०। अथ पुनाज्येष्ठाया अपि प्रवासे वोधायनमते न दोषाभावमाह। वोधायनस्त एकाकनिष्ठा ज्येष्ठा वा असन्निधौ वेद्दि
पतिरवंवदन्नितरासं अन्यासां यथाकामं यथारुचि प्रवासे अनुमन्यते। अत एव ज्येष्ठाप्रवासे पि न पुनराधानमिति देवयाज्ञिकथे सं
ग्रहवचनं। ज्येष्ठा चेद्बहुभार्यस्य त्यतिचारेण गच्छति। पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति न तु सत्यरथ इति संगच्छते। ज्येष्ठाप्रवासे पि दोषाभा
वस्याप्रशस्तं यः स्पिपदादि ज्ञायते। ननु गोतमामिश्रग्रन्थकर्ता वैकल्पिकपाठ समाश्रयणे ज्येष्ठाप्रवासे पुनराधानं स्यान्न वेति वि
कल्पः। तथा च बहुभार्यस्यान्यतरपत्नीसन्निधाने पुनराधानं वेति पूर्वस्मादिदं। एतदेव बहुवादिसंमत्याह द्वयति। न्यूनकमिति
भवभाष्यसंज्ञके ग्रन्थेपि। इति अनेनैव प्रकारेणोक्तं तथा तातश्लोकेष्वपि कारिकासपिंडीकरणं तत्क्रममिति॥ ६१॥ ४॥ ४॥

४७

अथ नैकभार्यस्यानेकभार्यस्य वा स्वामिनोऽग्निधाने सर्वथैव पुनराधानं नेत्यपरे मते तावदाह एकस्यामपि ज्येष्ठकनिष्ठान्यतरपत्न्यामपि
अग्निहोत्रसमीपतः समीपेऽस्यर्थः । अतिष्ठं स्वाम विषमानायां सत्यां पतिः स्वामी तिष्ठति विघते । अग्निहोत्रसमीपत इत्यत उच्यते चे
न्नाशोऽग्निनिष्ठसंस्कारनाशो नेत्यस्त्याचार्या विदुरित्ति । तत्र दशपूर्वापरभार्यापालोऽनेकभार्यस्यैकभार्यस्य वा पत्नीमवासोमवति
तत्रैव पूर्वं सर्वपक्षीकृत्य परस्यास्तत्स्य स्वामिसंबाधिलाग्नमायाधानस्यमर्थनाय पक्षविशदचोदनाभिधानपूर्विकाकस्यानेरेति
प्रदर्शिनात तदर्थमेव दाशरथिभीष्मादिमहज्जमानानामावरदर्शोपि साजे भिन्नसन्नाचोपसंस्तृतं । तस्मात्सिद्धमभावेपिपत्ना
नकर्मणो निवृत्तिरिति । एवमेव मीमांसककशिरोमणिनीलकंठादिभिरपि भीष्मादिमहज्जमानानामाचारदर्शपि साके मज्जयफ
लेच्छावसल्यास्तत्याधिकारेऽन्यथापात्राज्यव्रीहियवपश्वादिवदंगत्व मुक्तं श्राद्धमयूखे सर्वा साम सन्निधानेपिपुनराधानमि

एकस्यामप्यतिष्ठं स्वामग्निहोत्रसमीपतः पतिर्नित्यप्रतिविदग्निनाशो नेत्यपरे विदुः ॥ २१ ॥ संध्यावदन्यदाप्यग्नीन्हित्वा चेद्दंपती गतौ
ग्रामांतं वा सीमांतं तत्रैके ग्निशमं विदुः ॥ २२ ॥ अन्येग्रामांतवसतान्नत्वतिक्रमादेव केवलान्नाशमब्रुवन् ॥ २३ ॥ पदोमावप्यति क्र
म्पतीमां प्रत्यागतौ पुनः उदयास्तमयाप्यूर्वं न नाशोऽत्र निकेचन ॥ २४ ॥ समावृत्तः । सीमित तिक्र २

तिबोधाप ममता सर्वमनादपि चभेदः । एवं स्वामिपत्न्योरन्यतरसन्निधानेमतमेदे दोषाभावमुक्त्वा पुनोभयसन्निधानेमतमेदे नाह सं
ध्यावदिति सादिभिः दंपती पत्नी स्वामिनावुभौ अन्यदापस्मिन्कस्मिन्काले अग्नीन्हित्वा चेद्गतौ गमनं कुरुतः । ग्रामस्य स्वावसथग्रामस्यां
तं तावत्पर्यंतं ऊनवसतिस्त्वपर्यंतमित्यर्थः । वेसथवा ग्रामसीमांतं स्वावसथग्रामसीमापर्यंतं । तत्र तस्मिन्निमित्ते संध्यावत्तत्र
ग्निनाशं दः । यथा स्तोदयकाले उभयोरसन्निधानेन नाशः प्रसिद्धो हि न तु हुडुभोपदाकदाचित्तत्र ऊनवस तेरूर्ध्वं सीमोर्ध्वं वाग्रा
तौ चेत्ततराधानं संध्यावदित्युक्तं । अत्र सीमाशब्देनाग्निसंश्रितग्रामसीमेति नारायणवृत्तौ । अग्न्यगारसीमेत्याशार्कः ग्रामसीमा
ग्न्यगारसीमेति शतपथभाष्ये अत्र केमुतिकन्यायेन तस्मिन्नुपुनर्गृहं तस्याग्नि निमित्तं प्रतिपादयितुं ॥ २२ ॥ अन्येत्वाचा
र्या ग्रामांतवसना तु नराधानं तु तरतिक्रममात्रेणाना ॥ सीमेति केवलान्नाशमरहितातिक्रमादेशमब्रुवन । अत्र ग्रामांतवासः सीमा
तिक्रमणे निमित्ते इति पूर्वस्मादेदः ॥ २३ ॥ सीमातिक्रमेणापि दोषाभावमाचष्टे । पदे तापस्मिन्काले वपि स्वामिनो सीमातिक्रम्यापि

वना भा म

अपमेव पूर्वमताद्विशेषः॥ उदयास्तमयोऽपि अपएहतो स्वमतेन दोषाभावमाह। छन्दोगेति। उभयोरित्यध्याहारः सीमातिक्रमणोत्तरं।
छंदोगपरिशिष्टं कर्मप्रदीपस्तदुक्तो योनव घटिकात्मको होमकालस्तदत्ययेऽपि अनस्तोऽग्निर्नश्येदुदयास्तमयहेतुना नेति। तदुक्तं दे
वयाज्ञिकेः संग्रहवचनेः॥ विहाग्निं सभ्यपर्यन्ते सीमामुल्लंघयस्थिति। होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यत इति। यजमानस्य पत्नीर्वा अपि
प्रवसितो पदा॥ आ होमान्न निवर्तेत पुनराधानमर्हति। एकाकिनीयदा होमात्ययातिक्रमो तिमन्नवर्तयेद्वाह्वीपविश्य होमकालमतिक्रम्य
तदा नश्यंतिवह्नयपराति। पत्नी सीमामतिक्रान्ताय नमानो गृहपाहि। आ होमाद्यदि ना गच्छेत्पुनराधानमर्हति। एकाकीनी परा पत्नी कदाचि
द्ग्रामम् आव्रजेत्। होमकालेऽभिसंप्राप्ते न सा दोषेण युज्यते अथ तत्रैव निवसेन्मंगला प्रमादतः। लौकिकाग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमी श्रु
तिरिति। तस्मान्न नवनाडिकोक्तं सीमातिक्रमणे पुनराधानं यथा सन्निधाने पुनराधानमिति निर्गलितोऽर्थः॥ ९६॥ सीमातिक्रमसंगत्या नद्यतिक्र

छंदोगपरिशिष्टोक्तहोमकालत्यये पुनः सीमातिक्रमणान्तरेऽल्पोदयास्तमयाद्यपि [illegible] विनाग्निभिर्यदा पत्नी नदीं समुद्रगामि
नीमतिक्रामेत्तदाग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः ९७ पत्न्यं तरे थवा यत्योढा ताशं समीपगो अन्ये पत्नी यथाकाममतिक्रामेन्नदी

मणीत्याह। विनेति। पत्नी आधानसह कृताग्निभिर्विना वधिगामी नीं समुद्रगामिनीं स्वनैव नाम्ना न तु गंगादि सहायेन सर्वेषां प्रवाहा
मातादर्शनात्। नदी नदीत्वस्य गांतग्रे वक्ष्यते। अतिक्रामेदुर्जीर्यागच्छेत् तदाग्नीनां विनाश इति श्रुतिः। वेदश्रवणमित्यर्थः॥ ९७॥ इदानीं सम
मुद्रगामिनी विषयमाह। पत्न्यंतरे इति। पत्न्यंतरे ज्येष्ठा कनिष्ठयोरन्यतरस्मिन् अथवा यत्योढा तारतोऽग्निस्तत्समीपगे सति यथाकामं प
त्नी नदीमपि अतिक्रामन्न दोषम् हन्ति यावत्। एतेन प्रतिपत्न्यंतरसन्निधाने पि समुद्रगातिक्रमेऽपुनराधानमितरस्यास्त्वतिक्रा
मे नयोरसन्निधाने सन्निधाने तिभावः। अत्र पत्नीग्रहणात् सीमातिक्रमणेऽत्यतिक्रमणे प्रवासे वा यजमानेन कृते न दोष इति।
तथा। रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतके पि वा। प्रवसन्नग्निमानिप्रः पुनराधानमर्हति। बह्वीनामपि चैकस्यामुदक्यायां तु न व्रजेत्।
एकादशे चतुर्थे हि गंतुमिच्छेन्निमित्ततः। अर्धमुक्ता तु योलोभात् [illegible] वसेत्पर्वसे क्षिप्रं करोति पुनराधानं प्रायश्चित्तमृणाहते ना
ग्निकार्यस्य वेलायां प्रवसेन्न च पर्वणि। अवितानाचनिमित्तेन क्रीडार्थं न तु व्रजेत्। प्रसेहुतसंपर्यं [illegible] पकदाचन। इति कर्मप्रदीपे॥

१०

सर्वोक्तिमतभेदे ज्येष्ठायाः कनिष्ठायां प्रवासोपस्थितौ तुल्य एवाधिकारः स्यादिति स्वपक्षमेव साधितं तुल्याधिकारे यजमानवत्प्रवासोपस्थानादिकं
स्यादत आह। नेति। प्रवसंस्तोपि योषितां ग्न्युपस्थानं न कुर्युः प्रोषिताः संतत्र्यपसंयोगोपस्थानरूपं न कुर्युः तत्र ईकर्मजन्तफलभोक्तृत्वं न स्यादत
आह। सधर्मकं समानधर्मकं फलं अप्यंश्लेव॥ ९८॥ अंशग्राहिकान्यायेन प्रवासोपस्थानमेव न स्यादत आह। आगतेति। आगत
स्य प्रवासादागतस्य यजमानस्योपस्थितिरूपस्थानं सोपि स्वरूपोनेछंति। न भवतीति भावः॥ सीमातिक्रमप्रसंगादाह। पत्नीति। पत्नी भर्त्रा
विनाग्निभिः सहाग्निगृहीत्वेत्यर्थः। सीमामतिक्रामेत्तत्र नाशः। अपरेतु भयाद्यग्ने विद्रुत दिनागमनेन दुष्यतीत्याहुः। तथा च पष्ठरिप्रवसितेव।
कस्मात्परवक्ता दिग्रामो अग्नीनाहीत्वा सीमातिक्रमणादि कपत्न्या विहिते न दोष इति भावः। तदुक्तं देवयाज्ञिकैः संग्रहवाक्ये एकाकि
नीयदा पगच्छति। तत्र नाशो यदि त्वाडंभयाद्यानेन दुष्यतीति। न त्वैकाकिनीपत्नीयाया दग्निभिः सह। एतदुक्तं शादिगमनेतच्चितेय्यान
सी दृश सितिवा। अन्यथा हि प्रवसंस्तां वहूयो लौकिकाः स्वलु। एवं यजमाने प्रोषिते चेदेकापत्नी ग्रामाद्बहिरग्नीन्नयेत्। स्वयं वा बहिर्ग

न कुर्युरग्न्युपस्थानं प्रवसंस्तोपि योषितः प्रोषिता न जपं कुर्युरत्रसवसधर्मकं ९९ आगतोपस्थितिं च पिल्लो गां नेच्छंति सूत्रपः पत्नी
सीमामतिक्रामेद्विनाभर्त्राग्निभिः सह ४० तत्र नाशो परेत्वाडंभपापानेन दुष्यतीति द्विवसाग्निर्विनाभर्त्रा गत्वा संक्रमसार्पषा ४१
हावयेच्चतुरात्रे न ग्रामे देशमनस्वतीतीयं प्रातः सनौ होमावेवस्याडमनेन्वहं॥ ४२ ४२ ४२ ४२ ४२ ६॥१॥

त्वा होमकाले नागच्छेन्नवायतराधानं। एवं पत्न्यां प्रोषितायां दियजमानात्तदुक्तायएव दूयं भवति। एवं बहुपत्नीकस्यापि प्रोषितायां पतनं
विद्यमानमपि अपरएद्वयेपुनरएधानमिति। अर्थादेव गम्यते नैपुक्तमस्ति॥ पत्न्याः साग्निप्रवासे यावत्प्रवासं प्रा त्यहिकं प्रतिहोम
प्रायश्चित्तमाह। किंत्विति। किंतु परं तु भर्त्रा विना साग्निः पत्नी गत्वा अग्निभिः सहगमनं तु ता देशे तद्दिनग्रामदेशे संस्कृतसर्पि
षा संस्कृतान्येन किंभूतेन चतुरंतेन चतुर्गृहीतेन मनस्वती नसंज्ञकामाहुतिं होवेदत्वर्ये हूराजुहुयात्। शिञ्जनीयं। तदु
क्तं। एषभाशा दिगमने प्रादेशमनस्वतीं। जुहुयाच्चतुरात्रेण स्मात्तेग्नो सर्वसंदितमितियाज्ञिकग्रंथे। अज्यसंस्कारस्य नाना
त्वा नोक्तरीति॥ ततः सायं प्रातस्तनौ मार्यं प्रातर्मतो होमौ अरणिजाकार्पो न स्वयं। तथैव कन्या न प्रवतीनान्यदिपो बालिशः हो
तास्यादग्निहोत्रस्य नार्तो ना संस्कृतनयेति स्मरणात्। अन्वहं गमनेप्रमेत्य हं स्यात्। मनस्वती होमं कुर्यादिति भावः। सायंप्रातः

पत्नीभर्तृमाहार

५४

हे होर ग्रंथांतरे प्र मैवं

कस्मक्क

स्म० १०

साग्निप्रवाससवासवदत्रपात्तोप्यतीपहोमा अपिमवंसाहा अत्रापिपश्चरिमृतेपत्न्याः साग्निप्रवासेपि अशेषतो विशेषेणावा स्तोप्यतीपहोमाधाः
पदार्था भवंति। भपाधानेपि किं विद्विशेषमाह। आपदीति। कष्टायामपिमहत्त्वामितियावत्। आपदिपत्नीनएंतरे अ लिपिभिर्नासीमातिक्र
मणे कथंचित्केनापि प्रकारेण तु ग्रहे दोषाभाव इति यावत् न भवति अतएवपषु प्रवासोप स्थितो। निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्वि
जं तथा। प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो न मृषैवं चिरं वसेदिति वाक्ये कात्यायनेपि कल्पतात्कृतार्था भवति॥ साग्निप्रवासप्रसंगादाह। प्रव
सेत्ति। अग्निंप्रत्यक्षेण समारोपाहत शिक्यादिनानयन् त्यजमानस्तु स्वयमेव वा चेयदि उच्छसेत्संत्यजेत् तर्हि विनश्यति संस्कार इति
शेषः। इति स्वगामविषयमेतत्। ग्रामासीमांतरं गच्छेत्सोहव्यवाहनः। शिक्यधेनोद्वाहयेदग्निं पुरापात्तमहंतीति स्मरणात्। अतोवि
लोद्वहेपु र्विपश्चित्। आरोप्याग्नी नरणौ स्तानुदवसेत्सह। ग्निभिरितिचापदिवात्। अथवा तु स्वसनस्वा सोम्यासमकुर्वन्गत्वास्य
स्तान्तरमितिशेषः॥ निधायमामदे शेस्थापपिस्तोत्सृज्यनत्समग्निमनुकूल्यन्वेवहरेन्न्येत। तद्वर्षेपुनः स्यलांतरनयनेलौकिक
कात्तोप्यतीपहोमाधाम वंसत्राप्य शेषतः आपद्यपिवकष्टायां विना पत्नीमंतरेः सीमातिक्रमणेग्नीनां न कथंचिदनुग्रहः प्रसस्तेगान
त्रिर्हरणोनलः शकटेनातिदूरं वाहरेत्पंथा हविः स्वांगेनैवाथ शम्याः परएसात्पादः नयेसु सनकर्मार्थं हरणेग्नीनांनानुग्र
त्वमाह। नव्येपदिति। एवं स्थाप्यनयतेपि त्रिर्हरणोत्रिवारंतो नलोग्निर्न व्यपदिति सीमांतरएदिहं साग्निप्रवासेविशेषमाह। शकटेतिप
शकटेनायेति। शिक्यादिना स्वांगेनयनेभिहितं स्यानु स्वांगमस्यापवादमाह। अथवाशम्याः परं सालक्षेपात्स्वांगे शम्यासस
न स्वांगेनैवं शम्यापरलक्षणे तु द्वात्रिंशदंगुलाशम्यापरेप नेत यावद्देशमसौ देशः शम्यापासरुदीपते इति षड्विंशदितिक
शामित्रधिष्ण्यादिषु अग्नीनां हरणे शम्यापरएसाहर्वं मयि न यनेद्धसादिकं उच्छ्रासो तु छ्रासादिकं शकटादि नेपानेोया

११

अत्राग्निपदे न प्रसक्षन पतन एव प्राप्तो सत आह। प्रसस्मिति। प्रसक्तं साक्षात्तेन प्रसिद्धं आरण्यारि हूतं अरणिरूपं हुतं। शाकपा
र्थिवादित्वात् समासः। पतितो सति ततः ते अपि स्वामि सर्पेस्यातां अन्यथा पदि स्वामिस्पृष्टेन तत्स दाग्नि विनाशनं। पुनराधानमिति
या वत्। आत्मारोपणपक्षे किं स्यादत आह। आत्मारोपणपक्षे तु आत्मनि प्राणिहूतरसमारोपणपक्षे अन्वारंभणं नेष्यते अ
र्थलोपादिति भावः। केचिदाचार्या लौगाक्षि प्रभृतीनां नि ध नवतं तस्मात् क्वापि कुत्रापि अन्वारंभणं नेष्यत इति शेषः। प्रसे
गात् नदी लक्षणमाह। कलेति। नदी शब्देन कलहूयालमव्यो नोच्यते। किंतु देशवर्षेवकूलहुयां तएलवा जलसंयोन
दीवा क्वोभवेत् जलसंयंविशिनष्टि। अष्टाविति। अष्टौ अष्टसंख्याकानि धनुषां सहस्राणि तस्य शिमितदेशपर्यंतमिति यावत्
पर्तलं प्रस्रवतिन वहति तस्य जलस्य नदीपदाभ्यलमिच्छंति अपरे सर्वोभिपुक्ता पञ्चलमे केन नामधेयेमुनादिनाम्ना
शत्पो जनगामि चतुःशतक्रोशगामिंडदकं नदीशब्दवाच्यमिति जगुः। क्रोशलक्षणं तुमत्स्यपुराणे क्रोशो धनुः सहस्र

प्रसक्त मरणि हूतमन्यथाग्नि विनाशनं आत्मारोपणपक्षे तु नान्वारंभणमिष्यते न कार्यारंभणं किंचित् लौगाक्ष्यादि निबंधना
त कलहूयांतलं नदीशब्देन नोच्यते किंतु न देश वर्षेव जलसंयोग नदी भवेत् अष्टौ धनुः सहस्राणि न प्रस्रवति य ज
जगुः कर्तव्यं पुनराधानं पुनः परिणये सति अग्न्याधेय मुख्या जीह केचिद् दाहकर्माणि लौगाक्ष्यादयो न शव्यामिसरे
त्वाद्भयं नेति केचन तत्रोपासनि नौ पत्नी पूर्वाग्नि होत्रिणी पुनः परिणयन्नी नामुस्तजावीह द्व्यविधिः ॥१॥४॥
हे गध्य निर्हिं गुणं तनः। द्विगुणं योजनं तस्मा लोके संख्या विशारदैः पुनर्लक्षणं तत्रैव चतुर्हस्तो धनुर्दंड इति॥ अग्रजार्थिनः का
मार्थिनो वाद्यशांतर संग्रह रोगे शोर्वि षयमाह। कर्तव्य मिति। पुनः परिणये विवाहे कृते सति तद् एवाग्निं कर्तव्यं। केचिदाचार्या
हो द्वाहक मेणि जीव सत्नीकस्य पुनर्विवाहे जरमग्याचे पमएवाधानमुणंति वदंति पद्मग्याधेयौ केचनाचार्या लौगाक्ष्या
न्दिरनिवहत्वाद तत्क्षालाद्भयं एवोक्तं नेति ब्रुवंति॥ पदोभय मपि लौगाक्ष्यादि मतेन नानुष्ठीयते तदापरणत्वी द्वितीया
श्रौपासनी वा हाग्निसंयोगात्। पूर्वा प्रथम अग्नि होत्रिणी॥ तथैव सहाग्नीनामाध्यानात्॥ अथ सपत्नीकस्य पुनः

पि२ पुनराधेयं३

११

तत्रादौ पुनः परिणयहेतुमाह। आहितेति। आहिताग्निरग्न्याहितपत्नीका वा आहिताग्निः। वा हिंस्यादिषु परमितिस्त्री
त्रसर्वेनिपातः प्रजाहीनां केवलं वन्ध्यां पोषापत्यां कन्याप्रसूं मृतप्रजां तापसीं स्त्रियमनुक्रमेण एकादशे द्वादशे पंचदशे
संवत्सरे अप्रियभाषिणीं तु सद्यस्त्यक्त्वान्यामुद्वहेत् पुनर्विवाहं कुर्यादित्यर्थः। कन्याप्रदमस्तनयो नियाशीघ्र इत्यर्थं
यत्ते विंशतिप्रसन्नायाः पुनर्विवाहः यदा विंशति धोपतं प्रसपेताग नाजनः। पुनर्विवाहं तस्याः कुर्यात् स्वकुले शांत
पक्षेति। दशमवर्षादिप्रहरणं परीक्षार्थं न हि वंध्या विज्ञायते। कस्माद्वंध्येति। विधिमाह। अरण्योः स्थानं एवं भा

र्याहिताग्निः प्रजाहीनां पोषापत्यां मृतप्रजां दशमे द्वादशे पंचदशे संवत्सरे स्त्रियं त्यक्त्वान्यामुद्वहेत् कन्यां सपत्नप्रियभाषिणीं
अरण्यामग्नीन् अरण्योः स्थानं दवस्य सहाग्निभिः उद्वासने ष्टिं कृत्वा समारोप्य हविर्यज्ञं कृत्वा ब्रह्मौदनाग्निं च तथोपास
नपावकं ब्रह्मौदनादिकं सिद्धं कृत्वा आधिविकल्पतः पवित्रेष्टिं तन्तुमतीं च धात्रमां क्रमाय जेतएं द्राग्नेनैवपशु

र्यपासहाहितान ग्नीनारोप्य समारोप्याग्निभिः अधिकरणीमहणा रणिभ्यां सहोद वस्येत्। अत्रोपूर्वको वसतिर्दे शांतर
लक्ष्यकः। तत्र विहरणादिकं कृत्वा उद्वासनेष्टिं कुर्यात्। ततो हविर्भुग्निं समारोप्य तथा सर्ववदौपासनपावकमो
धाने न सार्वविभक्तिकस्तस्य। आग्न्याधेयं आधानं कुर्यात्। तदुत्तरं क्रमेण पवित्रेष्टिं तन्तुमतीं त्रेधा तव्ये ष्टिं पर्जेत् कु
र्यादित्यर्थः। वेत्यथ वा इष्टित्र पक्षानैरेंद्राग्नेयपशुनाकेवलेनैवएकेनैवपशुव्यवं॥ ७॥ ७॥ ७॥

मतभेदेनाह। अथवा अपुनः परिशापेष नुरा धानमेवेष्टं नेतरस्या पवित्रेष्ट्यादिकं भवतीति भावः। एवमेवाग्रपमा षिणी वद्धिष्यगामि
नी गुरुगामिनी गर्भहंत्री स घस्त्यक्त्वा एतत्पूर्वोक्तमाचरेत्। यदि दारेषु धर्मप्रजासमृद्धेषु पामित्र स्वधर्मेण प्रजाभिः समृद्धेषु सत्सु
कामतः कामार्थं वस्त्र्यादाराः सम्बद्ध हेतु पुनर्विवाहं कुर्यात्तदा पूर्वोदितं विधिं अनु ... सापात्मविशुद्धये स्वपावित्र्यार्थं मगारे
नं न कुर्यात्। आत्मविशुद्धये पूर्वं पत्न्या सह मृगारेष्टिमात्रमाचरेत्। पूर्वं प्रेतायेका निष्टस्त्रियेदातुं नार्हति। इमे प्रेताग्रपर
अथवा पुनराधानमेवात्रेष्टं नचेतरत् शिष्यगां गुरुगां गर्भहंत्रीं सत्कृतदा चरेत् धर्मप्रजासमृद्धेषु दारेषु यदि कामतः अन्यांस
साग्निहोत्रं प्रेतायै ... नस्लिपेदातुमर्हति नाध्याददीत पूर्वाग्निष्वग्निहोत्रं समाचरेत् ज्येष्ठायां विद्यमानायां कनिष्ठा
येस्वपोषिते कामं निसाग्निहोत्रं वा न कश्चित्पद्धति स्त्रीमात्र मविशेषेणादग्ध्वान्यवैदिकाग्निभिः विवाह्यादधीतेयथा
तित्वर्द्दले खेन नापि त्याददीत पुनराधानमपि न कुर्यात् किं पूर्वाग्निं अग्निहोत्रं समारभेत्। कुर्यात् अग्निहोत्र पदं प्रकृति वि
... कर्योपलक्षकं। अविशेषात्। यथा प्रेताग्नौ नार्हेति तथा जीवत्यपि क निष्ठाधानासहकृता सती कर्मजन्य फल
भाग्नेत्याह। ज्येष्ठायां ज्येष्ठपत्न्यां विद्यमानायां सत्यां कनिष्ठापे स्वपोषिते। काम्यं कर्म निसाग्निहोत्रं मदृष्टमितियावत्
कथंचित्किमपि तन्न प्रपद्यति नाहत्यभाग्भवतीति भावः। मतभेदेनाह। अन्ये आचार्याः स्त्रीमात्रे अविशेषेण ज्येष्ठत्वादि
विशेषमंतरा वैदिकाग्निभिर्वा विवाह्य पुनर्विवाहं कृत्वा दधते। पद्वावर्षं वर्ष्मन्तरमस्ति तदा वा तमेव अग्नीनां प्रेतायै

एम०

यदि न स्यादुद्वाहः किमिसाहार एकाकीति चेद्यदि विवाहेन सिध्यति तान्मन्वेतर्हि एकाकी वाग्नीनादधीत एतेन कुशपल्यादिकल्प
नां विनैव विधुराग्निहोत्रं सिद्धं। तत्र किं किमी साह। अस्य विधुराग्निहोत्रिणः तेष्वग्नि निवेशेष्टाग्रयणानि। निवेष्टी दर्शपू
र्णमासौ पश्वैष्टेतयोर्जीव नन्निमित्ते न नैमित्तिकत्वं प्रतिमा त्ति तथापि साधितं नित्यत्वं सिद्धं ते। यद्वा नैमित्तिकं पि नित्य
मेव। एतो स्याकरणे प्रत्यवाययजनकत्वमुचितसमानं इष्टिप्रकरणात्। तास्यां … कत्वं वासी … हि केन भ
वति। निवेशोपादानात्काम्येष्वनधिकारः आग्रयणं। अग्रस्यान्नस्याशनं प्राशितिरिति वह्वृचब्राह्मणभाष्यं। अतस्तदस्याव

एकाकी वादधीताग्नीन्विवाहश्चेन्न सिध्यति ८९ निवेशेष्टाग्रयणान्यग्निहोत्रं कर्मास्य नेतरत्॥ ८॥

श्यं कर्तव्यमन्यथाजीवनविरोधात्। स्मर्यन्ते च तन्त्रट्टिना नाशूतेव हवो दोषाः। अनिष्ट्वा नवैः सस्यैः देवान्पितृन्नाश
नो। प्राणा नैवात्तुमिच्छंति पश्चात्तिकाममो हि ताऽशतिः। तदत्र संग्रहणात्सर्वेषां याग साधनार्थत्वं प्रामो व्रीहीन्पचान्
… वाहविधौ। व्रीहीभिर्यजेत … यवैर्यजेतेति स्तत्राभ्यामुभयोरेव याग साधनत्वावगमाद्भाभ्यामनुष्ठानेन
तत्तत्सहभावजति। तसस्यानामनुग्रहे ग्रैष्मवार्षिकसस्यानुग्रहार्थं श्यामाकवेणवानमपि संग्रहः। आग्रय
णात्सर्वं तन गुल्मलताहीतां तत्तत्कालीनानां भक्ष्याणामिस्य मिश्रभिषुकाः। सस्यानामेव सत्ये। व्रीहियवानामित्यपरे
अग्निहोत्रं पयप्रत्तत्र साधनत्वेन विधत्ते तदग्निहोत्रं कर्मनामधेयं। तत्संतं कर्म भवतीति। ए तत्पश्चात्कर्मास्यादिकं न ८॥

१३

मतांतरमाह। एकाकीति। एकाकाधानपक्षे एकाकिनो विधुरस्याधानपक्षः पूर्वोक्तः कर्मदीपे षष्ठे दोग्यपरिशिष्टे निरूपितः। कात्यायनेनेति भावः। कर्म शेषभयस्ताकांक्षत्वाद्याथों कुशपत्नी विधानमाह। अन्ये आचार्या मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः संतो जुहुति। ब्रह्मणामावयोरि वश्नो त्रादिकर्मश्राद्ध। योः अनेकेवभारद्वाजमय गोमृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्निषु जुहोति। एतद्भारद्वाजमतं कर्मदीपे निरूपितं। तेने तन्मते पूर्वपक्षग्रहणात्सर्व एवाग्नयो नाशानां। मृतपत्नीकस्यविवाहांतरमाधानमेव स्वमतेनाह॥ आहिताग्निरिति। मृतस्त्रीको मृत पूर्वकपत्नीकन्यादिताग्नियिरिणी तयात्तया सह आदधानन्न पूर्वाधानं कुर्वाणः कृता अनुष्ठिता आरंभधर्माः सारस्वतहोमाधायेन तथा मृतः कृतः

एकाक्याधानपक्षस्तु कर्मदीपे निराकृतः जुहुयुरन्ये मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः जुहोति न मृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्निषु भारद्वाजमतं चैतत्कर्मदीपे निरूपितं आहिताग्निर्मृतस्त्रीकश्चादधानोन्यया सह कृतारंभादिधर्मोपि कृतसोममखोपि वा अकृतारंभसोमज्यां भार्यामेवानुवर्त्तते नास्ति माहेंद्रसानाय्यं संति सारस्वतादयः ॥ ॥ ॥ ॥

संपादितः सोममखोपि नैवंभूतोपि सन् अकृते आरंभसोमेज्ये पथाएवंभूतः पूर्वमस्या अविद्यमानत्वात् भार्यां पत्नीमेवानुवर्त्तते अनुलक्षीकरोति। अपूर्वाधानमेव भवतीति भावः। अतः माहेंद्रसानाय्यं नास्ति न भवति। कृतसोमवतो यजमानस्यैव तत्राधिकारात् यजमानत्वं च यासज्यहृति। उक्तं चैतत्। स्त्रीमेव सानावग्निमादधीयाता मित्यत्र। कर्त्तमे चैकपितृदधि षष्ठात भेदतः। प्रोक्तं द्विवचनं यद्दृदग्नीषोमौ हि दैवतेऽइति। अतएवोक्तं तुल्यएवाधिकारइति। सारस्वतादयः शाखाविशेषेणाभिहितत्तत्संज्ञका होमास्तेपि भवंति। अपूर्वैतादेतस्याः ॥ १०४ ॥ ॥ रामचंद्रायनमः ॥ ॥ ॥

एम०
१३

मतांतरमाह। केचिदाचार्याः पत्युरुषस्यप्रधानत्वात्साक्षादंगत्वाद्योषित्पत्नीपुरुषांगत्वादप्रधानांतानाद्रियंते। आदरंनकुर्वंतीतिभावः। तदुक्तं एमांउग्रमाप्ये।
यज्ञपात्राणीवपत्नीनपत्यांगमेति। किंतुपत्युरंगं। अतः पत्न्यधि कारेपितन्निवर्तते प्राप्त्यां। स्त्रीणांपतिप्रयुक्ताधिकारोयजीवनात्। तथाचक्षत्रियायाः अ
ग्नीषोमीयेनाधिकारदर्शनंप्रमानत्वाच्च। यदावांगेनविधुरतानीयादितियजमानसांगंपत्नीतिदर्शनात्। अतएवेयमभियुक्तोक्तिः संगच्छते। यदा
हि पत्युः पत्न्याश्च आहवनीयादिकामनयाधानेधिकारः। सिद्धस्तदाङ्गमध्येवकर्मानिर्वाहेतस्या अङ्गमविद्यापरिकल्पनपरिजिहीर्षयासहाधि
कारउपपद्यते। तस्या आहवनीयापकामनायांतुसहाधिकारः। भर्त्रे धिका रिकेवलनाज्यावेक्षणादौकर्तृत्वमात्रंतस्याः। आध्वर्यादेरिवेसो
मादे। एवमाहवनीयादिसाध्येषुदर्शपूर्णमासादिष्वपिप त्न्याः फलकामनायाम हाधिकारः। तदभावेतुपत्युरेवाधिकारः। पत्न्यास्तुकेवल
माज्यावेक्षणादौकर्तृत्वमात्रंनाधिकारइति। अतएवाचोक्तं। रज्ञाद्दोषेसमुपस्थितेतिसंनैमित्तिकंकार्यमिति। काम्यमपीष्यतेकेचित्। तेनकारणेनते
केचित्पत्युः प्रधानत्वान्नाद्रियंतेत्तुपोषितंतेनेष्टौस्यान्महेंद्रेज्यातस्युः सारस्वतादयः आहिताग्नेर्मृतस्त्रीकस्याधानंसन्यसिष्यतः स न्यासंवाएप
त्यंन्येयावज्जीवाग्निहोत्रिणः हुतेषुपक्षहोमेषुपस्तत्रयमनंतरंकर्त्तव्यंपुनराधेयंमथ्योन्निहुताशनः दृष्टमात्रेतुगच्छेच्चेत्तस्यविनाशनंध
ष्टोमत्तोमहेंद्रेज्यास्यात्सान्नाय्यंभवति। सारस्वतादयोहोमाः प्रारंभकालीयातस्युः कृतप्रारंभसोमेज्यावत्वाद्यजमानस्यापत्न्यास्तुयजमान
पदानभिधेयत्वात्। आश्रमादाश्रमांतरंगच्छेदितिक्रमप्राप्तस्यानुवादमाह। मृतपत्नीकस्याहिताग्नेःसन्यसिष्यतः सन्यासंकर्तुमिच्छतः
आ३ पुरुषस्याधानंतेनेत्यनुषंगः।। भारद्वाजेनैकाकिनो धानस्यतिरस्कृतत्वात्। मतांतरमाह। अन्येयावज्जीवाग्निहोत्रिणः सन्यासंवारयंतिनिषे
धयंति। यतोह्रियावज्जीव मग्निहोत्रसंबंधस्यविवक्षितत्वात्। आगूः कृत्वानक्रियतेसयापापीभवतीत्यर्थश्रवणाच्च। कर्मलोपे नैमित्तिक
माह। पक्षाणांत्रयंपक्षत्रयंसंततंपक्षेषुसत्सुअनंतरंचतुर्थपक्षेपिपक्षहोमेकृतेसत्स्वनंतरमेवार्थः। पुनराधेयंकर्तव्यंयोनापत्तिरुत्पित
निमित्तावच्छेदकावच्छिन्नकारणतोकार्यस्यपक्षहोमस्यतन्निवृत्तिरे वपक्षहोमप्रयोजकेत्यन्यो। तेनआपदेवावधिरितिसंगच्छते। एक
प्रयोजकत्वप्रसंगादाह। मथ्यमानोमथ्यतेसौमथ्यमानः मंथनसमाधिकेकालाद्धुताशनोग्निः दृष्टमात्रः सन् अरण्योःस्थएव
यंत्रविमोकेकृतेचे दनुगच्छेत्तत्रतन्निमित्तेतस्याग्नेर्विनाशनं। अग्निनिष्टसंस्कारनाशः। पुनराधेयमितिप्राप्तवत्।। छ।। छ।।

होमेषुकृते

मंत्रांतरमाह। अन्ये गवां पैंशत शोनुगमेपि अरणिस्थस्याग्रेरेवप्रकृतत्वात्। पुनर्निर्मथ्य जप्यते यस्याशारण्यामग्निर्जननोत्तरमुपावरोह जातवेद इत्यभिहितोस्ति तज्जपः कार्य इत्यर्थः। पक्षांतरमाह। वेत्यमथितमात्रे स्वरस्थापना त्वर्वमेवेति मात्रशब्दार्थः नष्टे सति समारोपयजुर्जपेत् समारोपणमंत्रजपं त्वाग्निहुपशांतस्थानमभिमृश्य जपेदित्यर्थः। पुनर्निर्मथ्य उपावरोह जातवेदः संज्ञकं यजुर्जपमंत्रं जपेदित्यर्थः। विध्यर्थे तमस्ता तथा च पुनराधेयं ते त्यर्थः ॥ उपघाते नैमित्तिकमाह॥ ज्वलनेनाज्ञेहेतुना ज्वलरूपकारणेन वह्निर्यदोपशांतस्या मध्ये गोकदेशे नवांतदायज्ञपार्श्वे कं पुनराधानं कर्तव्यं। एतत्सर्वसंमतं। पुनराधेयनिमित्तमाह। अग्नविति। अग्नौ अनुगते सति चेयदि असमाधाय मेथने तच्च अग्न्युत्सादनं सर्वकमुपसमाधानमकृत्वा स्वामी यष्टा पत्नी वा उभयोरपि स्वामित्वात्सा अन्यनसीमामुल्लंघ्य अन्ये किंचिदपि गच्छति। तदेयं पुनराधेयमिति शेषः। उपघाते नैमित्तिकमाह। सूकरो द्विविधोपि ग्राम्यः एसभकाकौ मसि होग्रगालः क्रोष्टा। कुक्कुटस्ताम्रचूडः मर्कटो नेकांती घोवानरः। उपलक्षणायाम्रपि सग्रह्यते। ये सूकरेयपिंडः। मेढ्राः सच्छत्राः सच्छहाल कहशाश्वसमातन्यायात्। अंत्यजाः समविधः शतशोनुगमे चान्यैः पुनर्निर्मथ्य जप्यते नष्टे मथितमात्रे वा समारोपयजुर्जपेत् पुनर्निर्मथ्य जप्यं यजुरुपावरोह जातवेद इति ज्वलनेन हेतुना वह्निरुपशांतो यवप्रगालैः कुक्कुटमर्कटसूकरैः अंत्यजपातकिकुणपैर्वा स्पृष्टिकपापिरज्वलया वारेतो मूत्रपुरीषैर्वीएषा ग्रश्लेष्मशोणितैः दुष्टास्थिमांसमज्जाभिरन्यैर्वापि जुगुप्सितैः अरणिपिताराणीस्पर्शे कृते ग्नेः स्पर्शे तेपि वा आत्मारूढेषु मजेह्वावदेह्रा पतितादिभिः अथवा योषितं गच्छेदंतनीरजकश्चर्मकारश्च पंटो वुरूडएव च। कैवर्तमेदौ भिल्लाद्याश्च सप्तैते अंत्यजाः स्मृताः। पातकिनो महापातकि व्यतिरिक्ताः सर्वे ग्रामपिन्यादिभावित्वात्। कुसामान्यात्। मूत्रपुरीषमयो सामान्यात् पूयः मलविशेषः तज्जादिजन्त्वः। अश्रु आर्य्यताभेदाद्विविधमपि श्लेष्मा नासिकामलः कफस्पहोमातिरिक्तं। मांसमपिथैव। मज्जा धातुविशेषः मृण्मयंतजलं। जीवमात्रस्यैतत्। एतेः स कागदिभिर्यथा अन्यैः तत्केभ्यो व्यतिरिक्तैर्जुगुप्सितैर्निंदितैर्वसा धर्मलादिभिरेपि ताराणी स्पर्शे मीरुठराणि स्पर्शेवे सथ वा मेरसमारोपिरेव स्थामेः स्पर्शे तिकृते। तथा आत्मारोपितेषु मज्जरुगादिषु मज्जनं कुर्यात्। तच्चाशिरस्कं अशिरस्कं तु कार्यं वल्लास्याधिकारिविशेषपरत्वात्। पतितं भिन्नादिपदाद्यजा दिभिश्च सान्निध्यात्। तथाका

एम० १४

तत्र विशेषमाह। तत्रेति। तत्रैतेषु निमित्तेषु अरणिगते वह्नौ अर्थात् समारोपितारणौ जीतेषु सत्सु अग्नौ नष्टे पुनराधेय इति। पुनराधानं यद्यपि नष्टेष्वग्नि

विहितं विशेषणं। इतरेषु प्रत्यक्षात्मारोपितेषु अग्निषु निमित्तेषु जातेषु अन्वाधेयं पुनराधेयं प्रवक्ष्यते पक्षान्तरमाह। यद्वेति। सर्वेषूपघातेषु सर्वोक्तेषु

नस्त्वेति मंत्रेण समिदाधानं समन्वास्याग्नेः पुनः समिल्लक्षेपेण प्रदीप्ततरकरणमित्यापस्तंबीयात्। प्रसंगादाह। द्रव्यस्थेति। द्रव्यस्थाग्न्यु

पघाते द्रव्यस्थश्च रूपात्रादिस्थो ग्निस्तदुपघाते यथोक्ता द्रव्यशुद्धिः पात्रशुद्धिः समिंधनं एवोक्तं भवति। यथाजसेवरूपात्रे स्थापितस्य पृष्ठे आ

म्लादिना पात्रशुद्धिः तद्रूपस्य वपवस्पर्शात् समिंधनं च। अरणिसमारोपप्रसंगादाह। उपघातप्रसंगादाह। आरोपितेति। आरोपितारणी

कृतसमारोपारणी उभे द्वे वा अथवा एकापदि चेन्नश्यति तस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं पुनराधानमेव वा। इत्थं विकल्पोयं। बोधायनमतेनाह। ए

कारण्याएकस्यामथ्येरोत्पन्नस्याग्नेररण्यां विनष्टायां सत्यामितरा न्यतरा उत्पत्तिश्चेत् तामनुदृष्टामेकारणिमेवाच्छिद्यभागद्वयं क

त्वारणिगते वह्नौ नष्टे स्यात् पुनराहितिः इतरेषु निमित्तेषु त्वग्न्याधेयं प्रवक्ष्यते यद्वा सर्वोपघातेषु पुनस्त्वेति समिंधनं द्रव्यस्थाग्न्युपघाते च द्रव्यशु

द्धिः समिंधने आरोपितारणी वा भवेदेकावा यदि नश्यति तत्राग्न्याधेयमिष्टं तथा पुनराधेयमेवा एकारण्यां विनष्टायाम स्ति चेदितरारणिः तां छित्वा

मंथ्यं तं प्रोक्तं भाष्ये बोधायनीयके एतदंगीकरोतीदमवमा गोपि वहु वचः तस्यायाः प्रतिपत्तिः स्यादुभया रणि नाशवत् अरणीमंथ्य

ता शक्ते जंतुभिर्मथ्यते वा स्यात्तां चेद्दरणीत् भेग्राह्येशास्त्रोक्तलक्षणे ॥ २१ ॥ २१ ॥ २१ ॥ २१ ॥

स्यापि त्वामंथनं कार्यं यथोक्तं इति बोधायनीयके बोधायनेन प्रोक्तं बोधायनीयं तदेव बोधायनीयकं स्वार्थे कन्। एवंभूते भाष्ये माष्यंते वेदार्थो येन तत्तद्भा

ष्यं सूत्रं तस्मिन्नुक्तं। एतस्य बहुवादिसंमतत्वात् प्रामाण्यं ~~समाहवहुवचोभवनागोपि~~ ~~......~~ बोधायनोक्तमंगीकरोति। नष्टा

यात्रान्यतरारण्याः प्रतिपत्तिः उभयारणिनाशवत् स्यादग्न्युपरमात्प्राक्तौ कार्येति शेषः। भवतन्न इति मंत्रेणाहवनीये कामसु निमज्जयेदित्यर्थः

प्रसंगादप्रकृतमप्याह। अरणी उभे अपि मंथ्यमाना शक्ते जंतुभिः कीटैर्मथ्यते न वा हेतुना क्षयवशात्तं क्षमे स्यातां चेन्नदारुतु पुनः शास्त्रोक्त

लक्षणेनैव न तत् ग्राह्ये। अत्र हेत्वर्थं कृत्तीयोयान्तकीदृग्विधोपादानात् तन्मंथनशक्तौ हेतुभूतकाठिन्यत्वग्रंथिमत्वसुषिरत्वादी

नामपुपलक्षणापासामान्यप्रत्यास त्तसंग्रहः। यथाकाकेभ्यो दधिरक्ष्यतामित्यादिषु ॥ २१ ॥ ७ ॥ ७ ॥

रुलो

२

पति

भगा

श्री०
९५

विधिमाह। श्वोभूत इति। प्रातरनुष्ठीयमानदर्शयागस्य पूर्वदिने सायं प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा अथ श्वोयक्ष्यमाणाहे इत्यादि मंत्राभ्यामाहरणं कुर्यात्। श्वोक्षायाम
विस्तारयो तिजारण्योरिति श्वोभूतपदेन व्यज्यते। अत्र दर्शग्रहणात् पौर्णमास्यां न भवति दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वादग्रह। तस्मिन्नारब्धे
दर्शयागे अनुष्ठिते सति जीर्णारणिद्वयं मंथनाशक्तं एवंविधारणिद्वयं शकलीकृत्य (विद्धशः कृ) त्वाया स्वाले वह्नौ गार्हपत्ये निक्षिप्य दीपये
त्। अभूत तत्त्वावे क्षिः ततस्तदनंतरं दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिं गृहीत्वा परिशेषाद्वामेनाधरारणिमित्यध्याहारः। तेन ते उभे
अरणी तस्मिन्निति तत्र दीप्ते अग्नौ धारयन्नुपसन्नजपेत्। किं जपेदित्याह। उद्बुध्यस्वेति। उद्बुध्यस्वाग्न इति प्रकारेण एतद्यजुः अयं ते योनिरि
त्यपि यजुः जपेदित्यन्वयः। सर्वेषामेकरूपत्वान्मंत्रस्वरूपमाह। उद्बुध्यस्वाग्न इत्यादि। निर्णुदस्वेत्यंतो मंत्रः। ततः किं कुर्यादित्याह। मंथन
स्येति। मंत्रजपानंतरं मंथनस्याहृता। इतः प्रथममित्यादि मंथनं कृत्वा ततः सम्यक् मंथनाहत्वा अग्निं मथित्वा प्रकटीकृत्य विरंतं
श्वोभूते अनुष्ठिते दर्शे तस्मिन् जीर्णारणिद्वयं शकलीकृत्य पात्रस्थे वह्नौ निक्षिप्य दीपयेत् ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिं ते उभे अ
रणी तत्र दीप्ते अग्नौ धारयन् जपेत् उद्बुध्यस्वा इत्येतद् अयं ते योनिरित्यपि उद्बुध्यस्वाग्ने प्रविशस्व योनिमन्यां देवयज्यां वोढवे जातवेदः। अर
णीपारणी मनुसंक्रमस्व जीर्णांतनुं मे नियानिर्णुदस्वेति प्रथमो मंत्रः। मंथनस्याहृत सम्यक् मथित्वा अग्निं वित्रत्य च विलाप्य आज्यं दर्भाभ्यां
स्रुच्यादाय पूर्णं तं जुहोत्याहवनीयाग्नौ मनसस्वाघनांत याज्ञिष्टिं तं तु मंत्री कुर्याच्छ एवं दक्षिणाद देत इत्यनारोपितारण्योः क्षयेत्राये
कृत्वा विलाप्य ज्यस्थाल्यामाज्यमिर्वापं कृत्वा दर्भाभ्यामुत्पूय स्रुचि जुहूं चतुर्वारं घृतं चतु र्घृतं आदाय घृतानयाघ नइति शब्दं तयामन
स्वस्याज्यं वा आहवनीये अग्नौ जुहोति। शाखांतरेऽन्यथा अववरणाद् तांतेसु कं। तत संतु मंत्री तत्संस्कामिष्टिं कुर्यात्। शाखांतरे दक्षिणाग्निस्था
नः। अन्वाहार्यपाकस्य हविषस्याज्यात्। शाखांतरेतु केवलं शशवं दर्यात्। तल्लक्षणं तु। हृतं मादेशमात्रं तु शमात्रं तु शएवं तिगमो दित्तामि तिन
तद्धाम्य पूर्णं दद्यादिसे के। इति अमुनाप्रकारेणा अनारोपितारण्योः क्षयेनाशे अपहारगृहदाहादिजन्ये तंत्वादिमथ नाक्षये वा पुनः नवे
तेन ग्राह्ये स्वीकार्ये। पदिन्नतं तेलभ्येत तदाकिं स्यात् आह। तदिति। तदलाभे नूतनारण्योरलाभे पदात्रद्वायेद तुगच्छेत दापुनराधानं तस्या
न्नतु पूर्वोक्तो विधिः। अरण्योरपहरणदोषावदग्निरक्षणं तावन्न पुनराधानं। मध्ये एव नूतनारणिस्वीकारे नाधानं। अ कृ ते च तस्मिन्नुपशम

नर मिर सु

एम०
९५

प्रसंगाद्दशाणीतिमित्यत्याह। अस्पृष्टेति। अस्पृष्टाश्चरमवर्णाः प्रतिलोमजाश्चाण्डालरजस्वलाद्यास्तज्जाः स्पर्शजाः काकश्वानोप्रसिद्धाः पतिताः
पातित्यप्रयोजककर्मकारिणः। अमेध्यं मूत्रादि। रासभश्चक्रीवान्। एतैरन्तारणिस्पर्शे तु विहायान्ययोर्यथोक्तयोर्ग्रहः स्वीकारः स्वोक्तिका
येत्ति। नष्टारणिप्रतिपत्तिमाह। भवतन्त्विति। भवतं नः समनसेति मन्त्रेण समुद्रहविताः रणीपुरोपत्यमञ्जयेत्। सिंहावलोकनन्यायेन एवोक्तिमे
वानुवदति। एकारणेपवद्दुष्टदोषप्रज्ञाचेत्तामेवदुष्टामेवाप्सु निमज्जयेत्। ततु साहचर्यादुभे। अत्रास्मिन्निमित्ते सति स्मिन्नूतनारणि
स्वीकारउचितः यदि विलंबये ततदा अन्यारणिलाभात्स्वीकारात्प्राक् सर्वं उद्धृतेऽनुगतेऽग्नौ पुनराहितिः। तदुक्तं। नष्टायामरण्यां यावदग्निसिष्ट
ति वै श्रमति। तावद्धोमादिकं कृत्वा तन्नाशे पुनराहरेदिति देवयाज्ञिकग्रन्थे। स्वसूत्रानुरोधेनैव पक्षांतरमाह। एवं पक्ष निरासार्थो वा शब्दः।
वेत्यथवा काष्ठशुध्या विशोध्ये। न पुनराधानं। काष्ठशुद्धिः स्मर्तृतराद्दोषप्रसिद्धा तक्षणादि। इयं च शुद्धिः सकृत् दृष्टदोषविषया। अतिसंत

सृष्टेदक्यांकाकश्वपतितामेध्यरासभैः अन्तारणिस्पर्शे तु विहायान्यग्रहः। भवतन्नः समेत्य प्सु मज्जये दूषितारणी एकारणेपवदु
ष्टा चेत्तामेवाप्सु निमज्जयेत् तत्राप्यारणिलाभात्प्रागुद्धृते पुनराहितिः काष्ठशुध्या विशोध्ये वा स्पृष्टे दोषाति संतते अल्पदोषे शुद्धिरेव
स्पृष्टदोषे पिनारणी प्रागादिसोदयाद्धोमं संकल्पयन्तु होतिवेत् अन्यादि पुनराधिर्वा नो भयं स्वमिथोऽञ्जमन्नं अतमाकारयेत्कर्तव्यस्योर्ध्वं

मौलि

ते दोषे त्यजेदेवा सर्वं वाक्यं सावधारणमितित्यायात्। अल्पदोषे तु शुद्धिरेवा सकृद्दोषे पित्रणीन त्यजेत मूलं संततग्रहणात्। क्रियालोपस्वरू
पांतरमाह। आदिसोदयाद्धोमसंकल्पश्चेन्नतु होति। तदा वा न माधेयं वा भवंति। स्वामिनोपयज्ञोन्मिश्रोत्तुनो भयो अनुदितहोमपरिग्रहं
कृत्वा निमित्तं विनाउदितेजुहोति पुनराधानं न तु सजति। देवा त्वानुबाधा परधादनुदितहोमेनापि गोणाकाले पि होमाम्नानात्। स्वाम्यसन्नि
धौ तु वचनात्वं भवति। यद्यातिमित्तसद्भावपर न्यायान्व्याख्येयं। अनुदितहोमपरिग्रहणानुदायापूर्वं मन्तं होमे पुनराधानमेव। गौ
णकालकथनं तु यजमानासन्निधाने। स्वामिसन्निधावितिपाठे तु यजमानसन्निधाने न गौणकालविधानं। किं तु स्वामिसन्निधाने
गौणकालाद्रस्यर्थः। समायातिक्रपालोपस्यैव स्वरूपांतरमाह। यद्यग्नि प्रवसित तस्मिन्नमंतं य छूरंन्तमाकारयेत् आदिनाप स्यपशुरोर्ध्व देहिकं

निमि४ मानस्मस५

श्री०
१६

16

पश्चात्किंतावत्काले ता गते तत्पष्टा किं कार्यमत आह। प्रायश्चित्तेति। असौ स्मार्तं प्रायश्चित्तं कृत्वाग्नीन्पुनरादधीत च। बौधायनोक्तं निमित्तांतरमाह। अग्नीनां पद्ध
आरूढहारणीं समारोपितारणौ रित्यत्रैकत्वमविवक्षितं। नाशापहारे [...] पद्येतां तदात्मारोपणप्रकारेणालोकाग्नेरोहणं कुर्यात्। न पुनराधानमिति
बौधायनोऽब्रवीत्॥ अयं पक्षः असंततसंकष्टमहापदि कदाचित् उपयोगाय भवति न सर्वदा। उपसंहरति। तत्रेति। तत्र सर्वनिमित्तेषु मध्ये सत्सु
सर्वोक्तेषु निमित्तेषु सत्सु नष्टानां पुनराहितिः। अन्येषु उत्सर्गपूर्वकपुनराधाननिमित्तेषु जातेषु स्थितानग्नीनेव विद्यमानानग्नीनुत्सृज्य
पुनराधानमिष्यते। तत्रोत्तर एवमुत्सर्गनिमित्तेष्विति पदमन्येष्वित्येतेन विशेषणीयं। तत्रेति। तत्रापि उत्सर्गहेतुषु उत्सर्गपूर्वकपुनराधेय
निमित्तेषु केषुचि[...]ज्जातेषु न सत्सु अग्निष्विति शेषः॥ तदाधानं स्यात्पुनराधेयं। यथा पुनराधेयमा[...]धानप्रतिज्ञानस्य राज्ययशस्कामस्येस्व
पक्षे मे त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्येति उत्सर्ग आम्नातः। तत्राग्नयः स्थिताश्चेत्तदा स्थितजातमेवाग्नीनामुत्सर्गपूर्वकमाधेयं। यदा तु केनचिन्नि
मित्तेनाग्निनाशे जाते अंते मृतमार्कसर्पयादिभिप आधानप्रतिज्ञानस्यादिना उत्सर्गविशिष्टाधेये च सकेनदा नष्टानग्नीनाधेयेनाधा
प्रायश्चित्तमसौ स्मार्तं कृत्वाग्नीनादधीत च। नाशापहारे एवाग्नीनां पद्धारूढारणीपेदा तदात्मारोप[...] (निमित्तेषु २) मार्गेणालोकाग्नाववरोहणं कुर्या
न्त्वपुनराधानमिति बौधायनोऽब्रवीत्। अयं तत्संकटे कापि पक्षोऽयमुपयोक्ष्यते तत्रैतेषु नष्टानां पुनराहितिः स्थितानुत्सृज्य वान्येषु
नराधानमिष्यते तत्रोत्सर्गनिमित्तेषु पदाग्नीनां विनाशनं नन्वेव उत्सर्गहेतुषा यो उत्सृज्याहितिस्त[...]दा तथा येषु निमि
तेषु सर्वनाशो नि[...]ीयते नष्ट एव भवेत्तेषु नाशो विगीयते तत्र किंतु भवेत्तावद्विकल्पो नहि संभवेत्॥ ५०॥ छ॥ छ॥ छ॥
नवासंपाद्य उत्सृज्य पुनराधेयमिति सर्वोक्तेषु भावः। येषु निमित्तेषु सर्वैर्नाशः अभिधीयते तस्मिन्निमित्ते नष्ट[...] एव भवेत्। पक्षांतरश्रवणाभा
वात्। अथ उत्सर्गविशिष्टाधेये आधानेव प्रसक्ते। येषु निमित्तेषु नाशो विगीदितो भवति तत्र किंतु भवेदिति प्रश्नः। तत्र पक्षांतरे सत्यपि
[...]दा अपराणां नकापर्मिं वादादोषो विकल्पो नहि संभवेत्। ज्येष्ठावेहु ज भार्यस्य त्यति चारेणा गच्छति। पुनराधानमथैकश्रुति नतु
स्वरयपरस्यादावभिहितस्याग्निनाशस्य तत्तु स्वरपेइत्यनेनापवादः कृतः। तत्र किं मनुष्येयमिति वि[...]षये विकल्पेते इच्छावशाद्वि
नव्धमिति तत्रेच्छाविकल्पो न भवति। तस्य एदोषट्‌बितत्वेनानुपादेयतया व्यवस्थाविकल्पं प्रकृतेवक्तुं॥ छ॥ छ॥ छ॥

यतेनिं४

सम०
१६

संध्याविताराश्येति। विनाशस्याविधेयत्वाद्द्विधेयभिन्नत्वादत एवं विवेचनविवेकः कार्यः। आदरास्यममत्वस्य रक्षमाणस्य पुंसः सर्वेष्टोसर्व
संमतेरेव पुनराधाननिमित्तेर्वा नाशमग्नीनामितिशेषः। विगीतेः सापवादके निमित्ते तदुपेक्षायां तु विगीतेरपि सापवादकेऽपि निमित्तेनं
श्यति। तथा कात्यायनस्मृतिः पुंसाऽवधानस्य परमश्रद्धावतः उपसः सर्वसंमतेरेव पुनराधाननिमित्ते पुनराधानं तदुपेक्षायां तो [illegible] श्रद्धावत
श्रुयेन केनापि निमित्तेपुनराधानमिति भावः। अथ हरेवे तं श्रद्धोपनमे हिंसादिनः श्रद्धा बल स्याधिकारिविशेषणत्वाद समंजसा
मपुण्य शङ्कां मन्वान आह। पद्वेति। [illegible] पद्वाशब्दं एवं पक्षनिरासार्थः। अग्निरक्षणो मार्गः प्रकारस्याह श्रद्धः पुरस्कृतः तदस्य ए
वीगीकृत पक्षनाशे विनाशः स्यात्। अन्ये पाक्षिकत्वकहेतुभिः पूर्वकलिकपक्षेस्य स्यात्। यथा नदीसीमातिक्रमणे अग्नि
संरक्षार्थमग्र न्वारंभे स्वीकृते कदाचित्तोगाख्यादिमते पुनराधानमेव। यदा तु एव लोगाख्युक्तप्रकारेणानुष्ठाने न्वारंभणाभा
विनाशस्याविधेयत्वादत एवं विवेचनं आदरार्हस्य माणस्य सर्वैरेव नाशनं न विगीतेरुपेक्षायां विगीतेरपि नाशनं यदा अग्निरक्षणमार्गोपा
दृशांगीकृतः पुरातदस्यपे विनाशः पाक्षिकहेतुभिः यद्वार्जनशक्तस्य पाक्षिकैरपि मन्यतिनिमित्ते दरिद्रस्य पाक्षिके रग्निनाशं ना
ह्यागीनजपेदेवनिमित्तैः पाक्षिकेर्जन नेश्रेयो नैनत्ते भवन्तु इतः अनेकाचार्यसिद्धान्ताः सोकर्पायपति रूपिताः ॥४५॥
वेतस्यतिरिति। अथैतस्यापि रूपमिसादिर्थनादपारिपूर्णमाणस्व मवस्थान्तरमाह। पद्वेति। पद्वेति एवं पक्षापदार्थवचनं। अ
र्जनशक्तस्य ह्व्यार्जनसमर्थस्य पाक्षिकेरपि निमित्ते नश्यति। सर्वेण निमित्तमात्रेणापि नश्यतीति भावः। दरिद्रस्य पाक्षिके
रग्निनाशनं नेतिभावः। अथैतदपि प्रमुसंमितशब्दो पसंग्रहीतानां कर्मणां दरिद्रादरिद्र साधारणात् यत्किंचिद्दोषदृष्टि
हेति। पद्वेति एवं वत्। सर्वेषामाचार्याणां संमतौ निरपवादकैरितिया वत्। अथ अग्निं जनयेदेव पुनराधानं कुर्यादे
व। पाक्षिके निमित्तजनने सति क्षेपः। अग्निकर्मफलना नाशेन यो भवेत् पुनस्तेष्वेव बहुहतोपद्रुतेनो दोषोन। पाक्षिकनिमित्ते नेमि
त्तिके तु षष्ठिते फलाक्यमिति भावः। ननु पाक्षिकानुष्ठानकथं नव्याथे मिसत आह। अनेकाबहवआचार्याः कल्पकृतः

श्री०
१७

ननु तर्हि सोऽच्छाविकल्पास्युः। देशेति। देशकालवयोवस्थाशक्तिभेदात् व्यवस्थिताः व्यवस्थां प्रमाणाः॥ तथा वने तेषां खले कपोतन्यायेन प्रवृत्तिः। किं तु अधिकारिणामालोच्यैवेति यथा एकाकिनी पत्नी अग्निभिः सह नया यादिस्से काचार्यप्रसिद्धान्तः। देशो यत्र वेला हव्यं यान मतु एम्प्रिस्य पएवार्यसिद्धान्तः। अत्र देशकृताव्यवस्था। कालपरत्वेन व्यवस्था कालस्यत्वेनिर्मथ्येत्यादिषु विबोध्या। पुनरुपसंहरति। पुनरिति। पुन एभिः पुनरप्याधानं तत्प्रसंगेन प्रसंगसंगत्यात्र स्मिन्पुनराधाननिमित्तनिर्णयाधिकारे किं प्रायश्चित्तं समिंधनादि निरूपिता एतेना प्रायश्चित्ता कथना शंकनीयं। स्वस्वानिप्रायश्चित्तनिर्णयाधिकारे बहुवि स्तरेण विस्तारेयस्य एवं प्रसंगं प्रायश्चित्तांतरं प्रणीतास्कंदनादिषु वक्ष्ये वाद्य्यामीति॥ इतीत्यादि स्पष्टार्थं व्याख्येयं॥ ॥ इति त्रिकांडमंडन विवरणे पुनराधेयनिर्णयनामतृतीयकांडः॥ ६॥ श्रीगणेशाय नमः॥ नौ म्यहं गिरिजाजानिं गिरिजामानरंपरं यस्या द्राग्जरजोजालत्रस्तो विघ्नः पलायते॥ १॥ अथो देशकालवयोवस्थाशक्तिभेदाद्व्यवस्थिताः पुनराधिप्रसंगेन किंचिदत्र निरूपितं प्रायश्चित्तांतरं वक्ष्ये स्वस्थाने बहुविस्तरं ७ इतिवादि मुकुंदकृता स्त्री कुमारस्वामिसुत त्रिकांडमंडनभास्करमिश्रसोमयाजिकृतापस्तंबसूत्रध्वनितार्थकारिकायुनराधेयनिर्णयं नामतृतीयकांडः॥ ६॥ श्री॥ सकलकरणमिच्छंतिया कपक्षे षकेचन आहुतिं केचिदिच्छंति तत्राहुतिः सकृत्समता यस्माद्विधिविशेषं नामेव सर्वधर्माणां प्राय शस्त्रावसथ्ये ग्नौ संभवात्किंचिद्वशिष्टं केवलावसथ्य विषयक मे बवकतुमुपक्रमते सकृदिति पाकयज्ञेषु पाकसंस्थासु केवल सकृत्करणमिच्छंति। केचिदावृत्तिमिच्छंति। स्वमतमाह। तत्रोभययज्ञमध्ये आहुतिः संमता तं हेतुमाह। यस्मादिति। यस्मात्कारणाद्विधिविशेषेण विधीयते अतेनेति विधिः लिंगादिस्तद्विशेषेण विशेषानुष्ठानेन फलमप्यतिरिच्यते अधिकं भवति। यथा वा तं प्रकृत्य शाखांतरे भिहितं यत्र दक्षिणप्रति विभज्यदद्याति चतुर्विंशति वर्षियसीग्ध्वयथाम्नातेनगुणाविशेषइति का त्यायनाचार्योक्तेः मह तोपि सकृत्य हातविधिविशेषरूपेः सकृदनुष्ठानेफलातिशयइति नइति एकर्तृगृहेष्वधिकरणं पाकसंस्थानुत्तुर्विधाज्ञादिभेदात्। तद्धापारस्करचार्यैः[illegible]चत्वारः पाकयज्ञाहुतोऽहुतः प्रहुतःप्रा

एम०
१७

अष्टकानामप्यात्ज्ञोप्राप्तापामाह। अष्टकानामिति। अष्टकानां तु एतत्संस्तकानां कर्मणांनाहृतिरिं हेतुमाह। हिपस्मात्कारणात्स अष्टका
रूपकर्मविशेषोनिषिद्धं तत्सर्वसंमतं संस्कारः। आत्मसंस्कार इत्यर्थः। एकदा संस्कृतः पुरुषः सर्वोपयोगाय भवतीत्युक्तत्वात्। य
थोपनयनतादेः। आत्मसंस्काराणां पार्वणादीनां तु निःसत्वश्रवणादाहृतिः। सकृत्करणे पित्र्यधिकारिणमाह। यदीति। यदि
माता तु जीवति तदेवं भवतीत्यर्थः। प्रसंगादाह। जीवसितृकस्य तु पिंडयज्ञो भवेन्नवा भवेत्। उपस्थाप्याम्नातत्वात्। तथाहि स
त्रे। होमांत मतारंभोवेति। एवमाभ्युदयिके विकल्पः स्यादतआह। पित्रोरिति। पित्रोर्जीवतोः पुनः पाणिग्रहं यदा कुर्यात्तदा स्वस्य
पितुर्नांदीमुखं नांदीमुखदेवताकत्वं श्राद्धं कुर्यान्नतु स्वस्य इति मतीषिभिः प्रोक्तमिति शेषः। नांदीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्र
हे बुधः। अतऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदिकमिति वचनात्तत्र च द्वौ सत्यस्येत्यादिवचनात् पितुः पितृन्तु दृश्यकार्यो पाणिग्रहस्य

अष्टकानां तु नाहृतिः संस्कारः स हि निषिद्धं तं अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म यदि माता न जीवति जीवसितकविप्रस्य पिंडयज्ञो भवेन्न
वा पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात्सुनः पाणिग्रहं यदा पितुर्नांदीमुखं श्राद्धं न तु नस्य मनीषिभिः नोद्धरेदावसथ्याग्निमेकाग्नि
[illegible]त्वादना हितः वैश्वदेवादिकं कर्म तस्मात्त्स्वेह विर्भुजि उद्धृतोभूरिपाकार्थं यदि किंचित्तत्तथा तत्सर्वेणाथो
जपित्वा तु वैश्वदेवो विधीयते प्रमादादग्निनाशश्चेत्तं मथनादरणेस्तनः पंचभूसंस्कृतिं कृत्वा स्थापयेदग्निमेधितं ७७॥

दमात्मसंस्कारएवलक्षणं। जीवसितुः स तत्संस्कारेषु तत्तदुर्गापरिसागे तो चित्तत्वाभिधानात्। जीवदुर्गत्र यस्य तु लोपस्ये वामिह
तत्वाच्च। अत्र वह वक्तव्यमस्ति विस्तरभियोपरम्यते। प्रारब्धांतरविषयमाह। अतादृितः साग्निकः एकाग्नित्वादावसथ्या
ग्निं पा[illegible]कार्थं नोद्धरेत्। यतो एक एवास्याग्निः। आहिताग्निस्तु पाकार्थं उद्धरणं कुर्यात् देवय[illegible]दिनोद्धरेत्तदा लोकाग्नि सि
द्धपाके नैव तत्स्वेह हविर्भुजि स्वरस्थाग्नौ वैश्वदेवादिकं कर्म कार्यं। आदिपदात् अग्नौकरणादिकमपि। यदि वा उद्धृतस्य भूरिपाका
र्थं यदि किंचिदेकदेशेन तत्तथा उद्धृतदो उद्धृते कदेशं स्वरस्थाग्निनायो जपित्वा वैश्वदेवः कार्य इति। स्मार्तानुगमनेस्थापन
प्रकारमाह। प्रमादेति। प्रमादादग्निनाशश्चेत्तदारणेर्मथनादेधितं तमम् उद्धृतमग्निं पंचभूसंस्कृतिपरिसमूहनादिकं कृ

६

श्री०
१८

प्रमादान्निसाकरणे विशेषमाह। कालेति। कालातिक्रमणे विधानतः यथाविध्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा होमादिकं नित्यकर्म गौणकाले
पि कुर्यात् इतरं प्रायश्चित्तमात्रं न कर्म। वैश्वदेवस्य तु रात्रेः प्रथमयामपर्यन्तं गौण एव। दिवादिनानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् रात्रेः
प्रहरपर्यन्तं कर्त्तव्यान्येव सर्वथा। ब्रह्मयज्ञं वसी र्न्नवर्जं पित्र्या विशेषवत्तरस्मृतेः। एवं च सति प्राहोमास्या गौण एव भवतीति तदनन्तरमित्याह।
अत्र कृतेति। स्पष्टार्थः। एवमेव सर्वत्र साधारणन्यायमाह। कालातीतेष्विति। कालातीतं कर्म कृत्वा तोऽन्यत्कार्यं न तु मुख्यकालं लोभेन का
लातीतानामागनुष्ठानं। तच्च प्रायश्चित्तमकृत्वा कार्यमित्यन्यत्र विस्तरः। प्रायश्चित्तं कृत्वैव कार्यमित्येवं पक्षोऽज्यायान्। अत्र आह। पक्षा
दिः स्थालीपाकः पिण्डपितृयज्ञश्च यदि प्रमादादकृतं ततः प्रायश्चित्तं तु तोऽकृत्वा नित्यपक्षादि कर्मादि नान्तरे कर्त्तव्यं। आगामिपक्षादिक
मेणः प्राक् प्रायश्चित्तस्य तु नानात्वान्नोक्तं। तत्र गौणकाले पथिकृत्सर्वं कं भवतीति केचित्। परे तु गौणातिक्रमे दर्शपूर्णमासिको

कालातिक्रमणे कृत्वा प्रायश्चित्तं विधानतः ततो होमादिकं मेकपालिं संविवस्पृशः अकृते वैश्वदेवे वेदत्तेमतिगमति मानवैश्वदेवं ततः कृ
त्वा सायंहोमं समाचरेत् कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तु व त्वपरेव कालातीतिकृत्वैव विदध्यादुत्तरांगिनु पक्षादिः पिण्डयज्ञश्च प्रमा
दादकृतं यदि प्रायश्चित्तं ततो हुत्वा कर्तव्यं तदितांतरे तु मेकमेणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् प्रायश्चित्ते पश्चान्नित्यकर्म वि
धीयते प्रज्वपतितोदक्या काकवानररासभैः स्पृष्टा मूत्रपुरीषेण तानमेस्परणीः स्पृष्टं नष्ट वेदारणीयावदग्निस्तिष्ठतिवेश्म तितावं
हुामादि तत्रस्यात्मनाशे पुनराहरेत् भार्यायां विद्यमानायां द्वितीयामुद्वहेद्यदि तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसथ्ये ग्निमान् १५

मपपक्षादिकर्मलोपेऽपि स्थाने यथि कृदिसन्यत्र विस्तरः। पिण्डयज्ञस्य गौणकालो नास्तीति मांकृततः। तत्लोपे वैश्वानरं चरुं भवति। एमां तारमायो
तु स्वकालादुत्तरो गौणा इति वचनादागामि दर्शे नुष्ठानं प्रायश्चित्तपूर्वकं पिण्डयज्ञस्येत्युक्तं। सर्वथैव नित्यकर्मलोपो न कार्य इत्याशये
नाह। त्वमितिस्पष्टार्थः। श्रौतारणिवत्स्मार्तारण्योः प्रादितास्पर्शे त्यागः सर्वं वह्नवतीत्यनुवदति सृजेति। व्याख्यातं पूर्वं। अरणि
नाशे तरं तत्नारणि स्वीकारो विलंबेन विधेयः अन्यथा मृपगमे पुनराधानं प्रसज्येतेत्यत आह। नष्टा चेदिति जीर्णारणिप्रतिपत्ति
स्तु पूर्वमेवोक्ता। जीवत्पत्नीकस्य द्वितीयविवाहे वैवाहिकहोमादिकरणार्थमाह। भार्यायामिति। अस्य सर्वाधाने प्रथमं मन्त्रारणि

पा०

सम०
१८

उत्ताने ति। यथा वेदिस्तथारणिरिति वक्तव्ये प्रथमं वेदिस्वरूपमाह। उत्ताना प्राकृशिरा वेदिः। उदग्दरणिः स्वस्त्यंशे पा। अथ उदङ्मुखः प्राङ्मुखो मन्थेत्
हि यस्मात्तस्मादरणिं प्रत्यक्चरणा अस्ति। प्राङ्मुखेनैव मन्थनं कार्यमिति हेतुं तत्र एवाह। प्राङ्मुख इति। यतः प्राङ्मुख एव जनः तथा विधेनैव
हूयते। प्रणीतादिपात्राणि प्राक्संस्थानि तस्मादग्निः पश्चान्मथ्यते। तथा च सति अथनमपि प्राङ्मुखेनैव तीर्त्वा संप्राप्य हव्यवाट् म
सकृद्व रूपेणं दृष्टाभीतः सन् उदुद्वेलायते पलायमग्निं पुनराधातुं निष्ठ्वलीकर्तुं इच्छेत्। तस्मात्सोऽयं पश्चात्स्थित्वा मथीनं तद्वेति निष्ठ्वये
न अग्निर्वरु णपोर्मभे जवनिकात्स्योभंवतीति भावः। किं च यः प्राङ्मुखो मन्थेत्स येनेरनुलोमा भवति। पार्श्वभेदे नभिव
तेऽरणिरिति शेषः। अनुलोममन्थने फलमाह। अनुलोमेति स्पष्टं। योनिस्वरूपमाह। मूलेति। मूलाद्द्व्यंगुलानि त्यक्त्वा आग्रा
च्चाष्टांगुलेमेपं वत्रादौ प्रथमारंभे पक्षाविधृतास्ते सर्वदा यावज्जीवं स्वकाले अनुष्ठेयाः। तानि वाहरूपमिति। एतेषामुदाह

उत्तानप्राकृशिरा वेदिर्यथा वेदिस्तथारणिः। उदङ्मुखः प्राङ्मुखो मन्थेत् लक्ष कूस्सचरणा हि सा प्राङ्मुखो वितीर्त्यतः प्राङ्मुखेनैव हूय

पृ२ ते प्राक्समाप्तीतादिपात्राणि पश्चादग्निस्ततः मथ्यते हव्यवाट् रूपेणं दृष्ट्वाभीतः प्रत्यगुदुद्वेत तमिच्छेत्पुनराधातुं तस्मात्सदृ मथी
तद्वै अनुलोमा भवेद्योनिः पार्श्वभेदे न भिद्यते अनुलोमेन मथितः सर्वकामानवाप्नोति रूपं कालेनुष्ठेयो देवताऽप
णं तथाऽऽदौ पे विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा स्मृताः॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥ इति०००००००

रणानि देवयाज्ञिकादिभिर्मोष्यादिषु लिखितानि तान्येवोच्यंते। रूपेण व्यापणाहृष्टेरर्णमास स्वरूपादिकालः उदितानुदितादि अ
नुतिर्वापः वैश्वदेवादिये ष्यादि देवताः इहैहे त्रादिः। अपणांगाहपत्ये आहवनीये वा। अत्र सर्वत्रादिपदेनातिसहृ शमेवोपादेयं।
म२ यथा पञ्चिज्या साकृष्णा हृजिमुखयोर्वा। अन्यथा कालशब्देन समयस्कालं पंचाहिकैः काके चिद्रूपोदाहरणं यावा पृथिवीय
स्पेकाकपाल माज्यं वेत्यादिः। तथ्वि संकालादिसंपत्तौ कृतप्रायश्चित्ते ऐस्तदभावे पूर्णाङ्कसंभवापातात्। न चेष्टापत्तिः।
व स्थाशास्त्र मसज्जं स्यात्। किं च तत्रापि गायत्र्यादिकमपि परिगृहीतं स्तहुत्स्यजं स्यात्। समिद्व्यादि स्वपि प्रणि प
त्वादिता पूर्व परिग्रहः। पत्नीष्व तथा च सर्वमशकारंभणीयं कस्मात्। देवतायाः यज्ञविधानात्। न्यायस्यागतिकत्वा त्स

हेतुमाह। त्यागेति। केवलं त्यागहीनं प्रक्षिप्तमपि हुतं न स्यात्। अथहोमा [illegible] नुवादेन कठोक्तेन सर्वदा त्यागोऽस्येवेति कल्प्यते। असन्निधौ पत्न्य
प्यधिकारिणी। असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्दिष्टस्य त्यागकारिका। प्रवासादिषु अध्वर्युरपि धना [illegible] र्जितं मंत्रपूर्वकं प्रवासो न कार्य इत्याह। सर्वेति। यतः
सर्वाणि तीर्थानि वेधा वसंति सर्वे च देवा विष्णुादयोऽग्निहोत्रे ज्वलति। इत्यंतो छांदसं साधुत्वं। तथा ग्रावेस्मवपुरैडा शस्त्रचेत्ताविका श्रुतिः।
अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम इत्यादि। अतस्तानि तीर्थानि देवांश्च उत्सृज्य एकनिमेषवृणार्थं एकस्य [illegible] तीर्थस्य देवस्यैवगार्थं
प्रयाणं प्रवासो व्यर्थस्तत्तीर्थफलाभाक् न भवतीत्यर्थः। न केवलं व्यर्थमपितु यातुर्दुरितं चेति। एतादृशमतिविशिष्टमग्निसेवनमिति व्य
नपित्तमेतदुक्तं। ब्रह्मेति। ब्रह्म वेदः। व्याकरणमुच्चारणं। ब्रह्म व्याकरणं कृत्वा हुत्वा वैपावके हविः। शालग्राममशिलास्पृष्ट्वा इत्यगच्छ
त्य योगतिं। तथा यावके हविर्दत्त्वा शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा ह्योगतिं तस्मादेतत्त्रये द्विजातिरेवाधिकारीति भावः। आद्यत्वस्यत्र
धिकारित्वाद्वहेदकमित्याह। पुण्यानीति। अद्दृप्तानः पत्यादिस्पृहावान पिजितेंद्रियः उच्छृता अन्यानि तीर्थसेवादिरूपाणि कुर्

त्यागाभावहुतं न स्यात्स्रिप्तमपि केवलं अतो होमानुवादेन त्यागोऽस्ये वेति कल्प्यते सर्वाणि तीर्थानि वसं तिवेधा सर्वे च देवाप
जते अग्निहोत्रे उत्सृष्य तानेकनिमेषवृणार्थं व्यर्थं प्रयाणं हरितं च पातुः पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अद्दृप्तो जितेंद्रियः न तु स्यदक्षि
णोऽपर्ह्नेपेजेत हकथंचन इंद्रियाणि पशुं कीर्तिमायुः स्वर्गं प्रजाम्पशून हंत्य स्य दक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् १८।

तेकुर्यात्। लिङर्थे लट् कुर्वीतेति वा पाठः। न तु अल्पदक्षिणो यज्ञे कदाचिदपि न यजेत। इंद्रियाणीति। [illegible] इंद्रियाणि पशुं स्वर्गमा
युः कीर्तिं प्रजां पशून्। अल्पदक्षिणो यज्ञोऽल्पदक्षिणो यज्ञो हंति तस्मादाढ्य एवाधिकारीति। दानादिजन्यं यशः। त्यागादिजन्या की
र्तिः। प्रजां पशून्। अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मंत्रहीनस्तथ र्त्विजं। आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुरिति मात्स्य दोषस्मरणाच्च।
इदं च काम्ययज्ञविषयं। पश्यति स्या [illegible] नित्यमानित्य एवागंतुकानि च। विघ्नपि तस्य स्वर्गं गच्छंतु पतितो हि सहशि। तस्मात्कंदे फ
ले मूले मधुनाप्यरसेन वा। नित्यानि त्यानि कुर्वीत न तु नित्यानि लोपयेदिति च। बौधायन वचोभ्यां विज्ञायते। श्रूयते च। यदि ब्रीहि
न विंदेरन् केन जुहुयादित्यादि। ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना राजन्यस्य जयादिना साधु पार्जितधनेनाप्यल्पमपि काम्यमपरमेव वा अ
श्वो ग्राह्यो गाजोऽग्राह्यो वा भय्यो मुखीकुरुक्षेत्रे प्रागत्या यिपजेत्वा व्ययकेभे खेवि इत्यादिस्मरणात्। नित्ये षु पथा शक्ति न्यायस्य काम्येषु सर्वांगो

ग्री०
२०

अग्निविच्छेदे प्रायश्चित्तमाह। अग्निहोत्रीति। आहिताग्निर्ब्राह्मणः कामकारितं न तु निमित्तेन। अग्नीनुपविष्टुविच्छिन्नान्कृत्वा मासे अतीते। आय
परांश्चरेत्। हेतुः हि यस्मात् नदीरहस्यासमं प्रोक्तं। एतेन छ्यग्निस्थागेया वंतो मासमतीता स्त्रावंति चांद्रायणानि कुर्यादित्युक्तं भवति। तत्र
चसा पंप्रातश्च दिवसगणानपावती शङ्कतीः परिसंख्या यतावत्सर्पातं धान्यं धनमन्यद्बुघ तादि द्विजातिभ्यो दद्यात्। अत्र द्विजातिपदे न ब्रा
ह्मणा एवोच्यते। त्रैवर्णिकाग्नहः शेवाक्यभेदापत्तेः। शेषं यावत्यब्दान्यतीतानीत्युक्तं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तमपि आचरेत्। ऋत्विगां त्माध तंज्ञा
याम्युद्धपस्यचतुष्टयमित्या युक्तस्यार्वशौचस्यप्राप्तस्यमाह। सर्वेषामिति। स्यष्टार्थो। पष्टरि प्रवसितेगृहे ऋत्विगादिना होतव्यमित्याह।
अग्निहोत्रमिति। प्रोषितोप ष्टापस्यहोमे कृते गृहे सतां प्रवसतां वापष्टुस्यागः कार्य एवेत्याह। अग्निहोत्रकाले सायंप्रातरग्निहोत्रं हुतं
पशामयेतत्तदापोभ्री यात्। ततुत द्वानी मेवं कृतः। सर्वं च्छेवनाप्युदकवर्जनमाश्रातमस्ति। तन्निहन्तिः श्रुतावपि हिता। एषा वै नो स्व
र्ग स्येति। काठैः कठश्राखि होमः स्पष्टमनुद्दिजः प्रोक्तः। सर्वांविति। सर्वेषु पदहोमेषु सर्वदा द्रव्यत्यागं कुर्यात्। दध्ना तंडुलैस्स

अग्निहोत्र्युपविष्टाग्नीन्ब्राह्मणः कामकारितः चांद्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हितत्त सर्वेषामपि शौचानामर्धं परं स्मृतं। अग्निहोत्रं हुतं वा
मीत्रोषितो मत्पत्नेपद। अपोऽश्नीयादिति कठैर्होमः स्पष्टमनृद्विजः सर्वेषु पक्षहोमेषु द्रव्यत्यागोस्ति सर्वदा कर्मान्यदस्तु वा मा भजयो

तैर्वसादि पारस्करगृह्योक्तं मद्रव्येषु गोभिलोक्तेषु च परिहीतल्लाभे पि कदाचित्स्कंध्याहन्येतान्न च सिद्धमिष्टां मापं होमेषु पद्रव्यं प्रातर्हो
मेषु तन्नवेदिति प्रयपाध्वीयमेउनादिधजवचनानर्थक्यापाताच्चेतिदिक्। अन्येतु रूपमित्यनेन क्रियारूपं। अग्निष्टुद्दत्यग्निरभि
मृष्यतिसकन्मिर्वेसादि। कालरूपं उदितहोमिनोरपि एवं क्षणरूपं। प्राक्संस्थमुदकसंस्थादि। द्रव्यरूपं। आज्यपुरोडाशादि। व
हिरूपं कुशकाशादि। समिद्रूपं पलाशोदुंबरादि। एवमन्यत्सर्वमाव मते प्राश्चुर्वोद श्रुखवादि कंवदंतीति तप रम्ताः। कालादीनां
पृथगुपदेशावैय्यर्थात्। अशेषं कृत्यानुष्ठानप्रसंगाच्च। एवं च सुन प्रधानकर्मणीत्यादि वचनवैयर्थ्याच्चेति संक्षेपः। ॥ इति त्रिकांड
मंडनविवरणे प्रकीर्णनिरूपणं॥ छ॥ योहंहं न च वाक्यमंनकाचित्तं केचित्कराविस्फविकोभूत्तं न भविष्यति त्सुपकृतेनान्यस
इं भावुकं॥ अत्र चामीमदनानलाय रिंधुराश्रीकंठवेकुंठकाः स्पर्धां विश्रम सो दधीविरचयामीधि श्रुते साक्षिणः॥ श्रीरस्तु॥ संवत् १८८८। शुभ

एम०
२०

धर्मशास्त्र

[illegible]